

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I
IX. Dizi – Sa. 11*

XI. TÜRK TARİH KONGRESİ

Ankara: 5-9 Eylül 1990

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER
II. Cilt

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ – A N K A R A
1 9 9 4

GENCE-KARABAĞ/ARAN VE ŞİRVAN'DAN OLUŞAN
KUZEY-AZERBAJCAN'DA İSLÂM FETHİ ÖNCESİ
TÜRKLÜĞÜ TANITAN, "ALBANLAR TARİHİ"
(V.-X. Yüzyıllar)

M. FAHRETTİN KIRZIOĞLU

GİRİŞ*

Levha 213

Osmanlı İmparatorluğu çağında Türkiye'nin, ilmî anlamda bir "Akademi"den yoksun bulunması, bize çok şeyler kaybettirdi. Bu yüzden, İslâm ve Osmanlı Hanedanı Tarihi dışında, eski ve geniş Türk Dünyası'nı tanıtabilecek öğretim ve araştırmalar ile yayınlardan, yoksun kaldık; Avrupa ve Asya'daki köklü ve Osmanlı Öncesi Gayrimüslim Türkler: Karaim/Musevî; Karamanlı ve Gagauz/Ortodoks; Anadilleri, İbadetleri Türkçe, koyun ve at heykelli kabir taşları ile bütün gelenekleri Türk/Grigoryan Hıristiyanlar'ın, bizden kopmasına yolaçtık.

1916 güzünde, yani I. Cihan Savaşı'nın üçüncü yılında ilk defa, İstanbul Dârülfünûnu Edebiyat Fakültesi'nde, iktidar partisi İttihâd ve Terakkî Fırkası'nın fikir-hocası rahmetli Ziya GÖKALP'in uyarmasıyla, üç yıllık "Tarih Enstitüsü" kurulabildi. O zamana kadar, Türk Harbiyelerinde "Savaş Tarihi", Mülkiye'de "İdarî Tarih" ve Hukuk Fakültesi'nde de "Hukuk Tarihi" okutulurdu. 1916-1917 Ders Yılı'nda açılan Tarih Bölümü'nde ders veren "Müderris" (Profesör) unvanlı Türk Hocalar'ın hiçbiri, Tarih Enstitüsü Mezunu olmadığı gibi, "Doktora" bile vermemişlerdi. Ya Hukuk, Harbiye veya Mülkiye Mezunu, "Tarih-Şinâs" ve arapça veya farsça ile bir Avrupa dili bilen kimselerdi. Bunlar, Osmanlı Çağı Dışındaki Türk Tarihi'ni, Fransız Müsteşriki J. DE-GUIGNES'nin, Paris'te Akademi tarafından 1756-58 yıllarında bastırılan 5 ciltlik, "Türkler ve Tatarlar'ın Tarihi" ile, yine Fransız Müsteşri-

* Bu konu ile ilgili bir bildirim, Erciyes Üniversitesi'nce yayınlanmıştır: "Osmanlılar'ın H. 1140/M. 1727 Tarihli Son Gence/Karabağ Eyâleti Tahrîr Defteri'nde: Sancaklar, Nâhiyeler ve Gence Eyâleti Kanunu ile Yaylakçı-Kışlakçı Göçebe Oymaklar". TÜRK MİLLÎ BÜTÜNLÜĞÜ İÇİNDE DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU SEMPOZYUMU Bildirileri, 23 Mart 1990 Kayseri, s. 79-103+14 s. Belgeler klišesi.

ki E. CHAVANNES'ın, 1903 te *Petersburg*'da basılan *Göktürkler*'i tanıtan Fransızca kitaplarını, başlıca kaynak edinmişlerdi. Bunlardan J. DE-GUIGNES'nin anılan eseri, H. Cahid (YALÇIN) tarafından dilimize çevrilerek, 1925 te *İstanbul*'da basılma ihtiyacı duyulmuştu!..

Cumhuriyet Türkiye'nin başkendi *Ankara*'da, 1935 te rahmetli *Atatürk*'ün kurdurduğu “*Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*”inde, “*Umumî Türk Tarihi*”nin kaynaklarını tanıtan: “*Çin, Hint, Yunan, Lâtin, Macar, Rus, İtalyan Dil ve Edebiyatı*” ile *Hitit, Asur, Mısır* v.s. gibi eski medeniyetleri öğreten “*Bölüm*”lerinin açılması ile, ırkımızın bütün mâzisini ana kaynaklarından öğrenme imkânı sağlandı. Bizden *İlk Tarih* “*Doktora*”sı verenler, 1937 de görüldü. Ancak, bu bildirimizin konusuna giren “*Önasya Türk Tarihi*”ni tanıtan kaynakların yazıldığı: “*Süryani*” (Syriac), *Grabar* (Eski-Ermeni/Hay) ve *Kartvel* (Gürcü) dillerindeki kaynakları okuyabilen uzman veya tarihçi *Türkler*, yurtdışında bile yetiştirilmediğinden, büyük bir eksikimiz vardır. Her ne kadar, adigeçen üç kavmin diliyle yazılan kaynaklar, başta Fransızca olmak üzere Avrupa dillerine çevrilmişse de; bunlarda geçen *türkçe* “*deyim ve sözler*”in aslı verilmeyip; tercüme yazıldığından; *İslâmlık*'tan önceleri bu dillerdeki kaynaklara geçen *Türklüğü* tanıtıcı ibarelerin, tercümeleleriyle yetinmek, ilme uymadığı gibi; dilimizin, *Göktürk Anıtları*'ndan önceki varlıklarını tanımayışımıza da sebep oluyor. Meselâ, *Grabar* (Eski-Ermeni/Hay) diliyle yazılı kronik ve başkaca eserlerin, Fransızca tercümelerinde: “*Torkomyan* (Türkmen)/*Arménienne*, *Gusan* (Kartvel kaynaklarındaki, “*Gosan*” yani “*Ozan*”)/(*kopuzcu-halk şâiri*)/*Troubadoure*, *Varsak* (düğün-köçeği, çalgıcı-abdal ve türkücü)/*Danseuse*” diye yazılıp, asıllarına işaret edilmemiştir. Halbuki bunlar, 439/40 yılındaki “*İlk İncil Tercümesi*”nde geçen, *Part/Arşaklı-Türkmen* (Oğuz) *Türkçesi*'nin, o zaman “*Armenya/Yukarı-Eller/Oğuz-Elleri*” ülkesinde yaşayan ve râhipler diline bile geçen unsurlarıdır. Aynı “*İlk İncil Tercümesi*”nde: *EMLİK*/süt-emen oğlak; *TEL*/tel ve iplik, *ARIG* ve *ARUK*/Ark, sukanalı; *VOÇKHAR*/Koçunkar, koç, *OT/KHOT* (ot, bitki) sözleri de bulunmaktadır¹.

¹ Udili Grigoryan bilgin V.L. ÇUKASYAN, “*Azerbaycan Dilinin Teşekkül Tarihine Dair Kaydeler*”, *AZERBAJCAN FİLOLOGİYASI MESELELERİ*, Bakû 1983, s. 45-62. Ondan alarak, M.F. KIRZIOĞLU, “*Millî Destanlarımızdan Dede-Korkut Oğuznâmeleri'nin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri-Armenya/Yukarı-Eller Tarihi'nin İçyüzü*”, TTK yayını BELLETEN, Sayı 198 (Aralık 1986), s. 925-926.

Hele Üniversite, Resmî Makam ve İlgili Bakanlığımız'da, bugünkü Ermeniceyi olsun, bilen “uzman” yokluğundan, 1981 de *Ankara-Esenboğa Hava Alanı*'nda, adam öldüren ASALA mensubu *Ermeni Ekmekçiyan*'ın muhakemesi'nde, —Müslüman/Türk Mütercim ve Tercüman bulunmayışından— *Kumkapı Ermeni Patrikliği Sekreteri*'nin tercümanlık etmesi, bu acı gerçeği ortaya koymuştur! Çok karalanmak istenen *II. Sultan Hamid Han*, Ermenilerden *Dışişleri Bakanı* ve *Umum Müdürler*'imize rağmen, “*Ktse-i Hümayûn*'undan”, *Amasyalı A. Esad URAS*^{1a} (1882-1957) ile *İstanbul Nureddin Efendi* gibi güvenilir *Türkler*'e, yaşayan ve ölü (Grabar) Ermeni Dilini öğrenme imkânını sağlamıştı. Cumhuriyetimizin, bu eksikimizi de gidereceğini umarak; *Azerbaycan'da Bakû Üniversitesi Öğretim Üyeleri*'nin, bu gediği kapadıklarına işaret edelim.

*

Konumuzun başlığında anılan, “*Gence-Karabağ/Aran (Kür-Aras ırmaqları arası)* ve (*Kür ırmağı* ile onun kolu *Alazan çayı* solunda ve *Derbend*'e kadarki bölge) *Şirvan*'dan oluşan *Kuzey-Azerbaycan*'da, *İslâm Fethi*'nden *Önceki Türklüğü* belirten “*ALBANLAR TARİHİ*”, *Grabar/Eski-Ermeni* diliyle, azından üç ayrı kişinin yazdığı bir eserdir. Bunun aslı, 2 *Üçkilise/Eçmiyadzin*, 1 *İstanbul* ve 1 *Tebriz* yazmalarına göre, 1860'ta *Karabet ŞAHNAZARYAN* tarafından, *Paris*'te Fransızcaya çevrilerek basılmıştır. Aynı yılda, *Ermeni M. EMİN* tarafından *Moskova*'da Rusça tercümesi yayınlanmıştır. *İstanbul Edebiyat Fakültesi*'nde (sözde) “*Ermenice Okutmanı Kadrosu*”na alınan ve hiçbir zaman bu dili okutmayıp, “*İngilizce Lektörlüğü*” yapan, “*Tarih Bölümü*” müzden mezun *İstanbul* bir *Hrand D. ANDREASYAN* vardı. Türk Tarih Kurumu'nun siparişi üzerine o, “*Albanlar Tarihi*”nin *Fransızca Paris* baskısının, yazarı *MOSES*'in kimliği ve eserin tenkidi üzerine 1939-1940 ta inceleme yapan Ermeni *Prof. N. ADONTZ*'un yazısından da yararlanarak, *Türkçe Tercümesi*'ni yaptı. 22.VI.1943 te daktilo edilmesi biten “*Ağuanlar*

^{1a} *Şamaklı'nın Kürdemir'den Amasya'ya göçen “Şirvanizâdeler” âilesi'nden Kaadi Hâcî-Nûri'nin oğludur. Kars Mutasarrıfı* iken, 20 Eylül-13 Ekim 1921 de *Kars Konferansı* ve *Muâhedesi* sırasında, 1922-1923'te de *Lozan Konferansı*'nda, “*Ermeni Meselesi Uzman-Danışmanımız*” olarak çok değerli hizmetleri geçen *Ahmet Esat URAS* (1882 Amasya-1957 Ankara), Ermenilerle ilgili derlediği 280 kadar nâdir eseri, 1950'de *TBMM. Kütüphanesi*'ne bağışlamıştır. *Ermeniler* ile ilgili şu eserleri, çok değerlidir: 1) “*Ermeniler*” *TÜRK TARİHİNİN ANAHATLARI*, (Ankara 1932). 2) “*Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*” Ankara 1950 (ölümünden sonra, ilâveli baskıları çıkmıştır). Bunlarda: *Arşaklılar*'ın, *Aziz-Grigor*'un ve *Mamikonlular*'ın, *Türklüğü* anılır.

Tarihi” adlı bu tercüme, bugün TTK Kütüphanesi’nde, “D.N.40/29 Nu”da kayıtlıdır (XIII+138 s. metin, 139-148 indeks). Ancak, ne “hikmet”se. H. D. ANDREASYAN, “*Ermenice Metinler*”den dilimize çevirdiği bütün tercümelerinde yaptığı gibi, bunda da (T.Tercüme, s.IX), “*bazı dinî ve sırf kiliseye ait parçaları*” çevirmemiştir! Halbuki, “Tercüme”den hâriç bırakılan konu ve ibarelerde, *Eski-Türk İnançları*, hattâ “*Atalarsözü*” ile “*Gusan*” ve “*Varsak*” deyimlerinin asılları da vardır.

Ermeni müsteşrik K. P. PATKANYAN’ın, geniş izah notlarıyla yaptığı ilk *Rusça Tercümesi*, 1861 de *Petersburg*’da “*İlimler Akademisi Yayını*” olarak çıkmıştır: “*İstoria Agvan, Moiseya KAGANKATVATSİ*”. Eseri yazanın, X. Yüzyılda yaşadığı ve *Gence* doğusunda *Terter-Çayı* (bunun adı, bir Kıpçak oymağından kalmadır) üzerindeki “*Kalankayt/Kalankaytuk*” kasabasından olduğu sanıldığından, Fr., Rusça ve Türkçe Tercümeleeri’nde de adı, böyle yazılmıştır. Bugün, içlerinde birçok Halk-Ağzı ile Türkçe “*İncil*”, “*Dualar*”, “*Muhtıralar*”la birlikte “*Köroğlu, Kerem ile Aslı Hikâyeleri ve Cönkler*”in de bulunduğu, *Mesrop/Ermeni Alfabetiyle “Elyazmaları”* Hazinesi’nin korunduğu “*Ere- van*”daki “*Matenadaran*” adlı Müzede, yeni bulunup eklenen bablar ile hacmi genişleyen “*Albanlar Tarihi*” metnini, *Londra*’daki “*Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu Ermenice Lektörü*”, C. J. F. DOWSETT’in, dipnotlarında geniş izahları verilen *İngilizce Tercümesi*’ni, “*London Oriental Series-Volum 8*” diye, “*The History of the CAUCASIANS ALBANIANS by MOSES DASXURANÇİ*” adıyla, 1961 de *Londra*’da yayınlamıştır (XXI+252 s., son 233-252 s.ler, Türkçe deyimleri de belirten mükemmel “*İndexler*”). Bunda, *Arnavutluğ*’un da adı olan “*Albanya*”dan ayır- edilmesi için, *Kafkas-Albanları* diye adlandırıldığı, bellidir.

*

“*Grabar*” (Eski/Ölü-Ermenice) ile yazılan “*Albanlar Tarihi*”, üç “*Kitap*” halindedir. “*I. KİTAP*”, *Arşaklılar*’ın “*Armenya-Kolu*” tarihini, destanî anlatımlar ve çağdaş kronik biçiminde *Süryanî, Yunan, Lâtin* ve *Grabar dilleri*’nde yazılanların, (Grabar 440 yılından itibaren, başlar) “*Albanlar*”a âit metinleri, aynen veya kısaltılarak alınmış parçalar halindedir. *İngilizce Tercüme*’de I.-XX. Bahis/Bab, öteki tercümelerde I.-XV.dir. Bunun yazar veya yazarları, “*Anonym*”dir. “*II. KİTAP*”, ötekilerde XVI.-XLVI. Bahisler, *İngilizcesi*’nde I.-LII.lerdir. Bunu, *Aran*’-

ın *Uti/Gence* bölgesinden “*Daskhura*” kasabasından olduğu anlaşılan *MOSES* yazmıştır. Yazar kendisini, *Albanlar-Ülkesi*’nin kuzey komşusu *Khazarlı Kağan-oğlu Şad*’ın, *Dağıstan*’daki *Karargâhı/Ordası*’na (637 yılında) *Elçi* giden (XVI. Alban Katolikosu) *Viroy*’un başkanı olduğu *Heyet*’in *Kâtibi* gibi gösterir. Bu yüzden, *Albanlar*’ın (önce *Sasanlılar*’a, 642 den sonra da *İslâm-Araplar*’a tâbi) *Kıralı Cevanşir* (ki günümüze değin, *Aran/Karabağ*’daki 24 *Oğuz* + 8 *Kıpçaklı* = 32 Oymaklı “*Cavanşir/Otuzikilü Uлуу*” adlı yaylakçı-kışlakçı *Türkler*, onun adını taşır) çağı, çok parlak gösterilip, geniş anlatılır (*Khazar-Kağanı*’nın bile güveğisi olması). Ancak, —istinsahlardan olacak— kronoloji sırası, karışıktır.

“III. KİTAP”, 944 yazında “*Ros.*, dahi denen “*Vareg/İsveçli-Normmlar*”’ın, altıdüz kayıklarıyla *İdil*’den *Hazar-Denizi*’ne, oradan da *Dağıstanlı Akıncılar*’la anlaşarak, onlarla birlikte *Kür* ağzından girip, ansızın, *Aran/Albanya* başkendi *Partaw* (Barda’a) yağmalayıp, yakıp-yıktıklarını anlatarak biter. N. ADONTZ’un görüşüyle, *Anonym* yazar veya yazarlar, bu kitaptaki konuları, esere eklemiştir. *İngilizcesi*’nde, 1.-XXIII, Ötekilerde XLVII.-LVI. Bahisler’i içine alır.

“*Albanlar Tarihi*”nin *Rusça Tercümesi*’nden yararlanan iki Türk yazarı, bu konuda yayın yaptı: a) Türkçe “*İslâm Ansiklopedisi*”’nde *Rusça Mütercimi* olup, *Azerbaycan* üzerine birçok maddeleri yazan dostum, rahmetli *Bakûlu Mirza BALA*, 19.V.1951 de *Ankara Halkevi*’nde verdiği (KDK’daki *Sakasenli/Albanlar*’ın kütüğünden habersiz olarak), “*Azerbaycan Tarihinde TÜRK ALBANYA*” adlı konferansını bastırdı (Ankara 1951, küçük boy, 32 s.). *Albanlar*’ın *Türklüğü* hakkında, oldukça sağlam delillere dayanır. b) *Bakû Üniversitesi Öğretim Üyelerinden Farida MAMEDOVA Hanım*, *Rusçaya çevrilmiş Klâsik Kaynaklar, Arkeoloji buluntuları ve eski ermenice kronikler ile yeni yayınlara göre, kendi metoduyla, Albanlar*’ın siyasi hayatı, tarih ve coğrafyası üzerine, rusça en yeni eseri yazdı: “*Politiçeskaya istoriya i istoriçeskaya geografiya Kavkas-koy Albanii, M.Ö. III.-M.S. VIII. Yüzyıl*”, *Bakû* 1986, 6 Haritalı, 282 s. (247-251 s. Türkçe “*Khulase*”, 251-255 s. İngilizce “*Summary*” verilmiştir).

Rahmetli *M.BALA*, *Saka/İskit* ve onların *Horasan* kolundan çıkma *Arşaklılar*’ın *Türklüğü*’nü belirtmek; ve “*Alban*” adının, *Türk Dillerin* de hep, “*ak, yiğit, alp*” sözleriyle ilgili bulunduğunu tanıtmakla, bir gerçeği daha ortaya koymuş; “*Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya’nın millî*

çehresini aydınlatmayı; ve bu sâyede, millî benliğimizi bulmayı gaye itihaz eden bir çalışma mahsulüdür” dediği eserinde, başarıya ermiştir. F.MAMEDOVA ise, belki tam bir “düşünce hürriyeti”nden yoksun “Sovyet” idaresi altında bulunmanın gereği, 1986 da basılan kitabında, 1946 da ilk, 1970 te II. Baskısı çıkan rahmetli Hocamız *Ord. Prof. Dr. A. Zeki V. TOGAN* gibi, “*Umumî Türk Tarihi*”nin XX. Yüzyıldaki en büyük bilginin eserinden yararlanmadan; ayrıca, Tarih-Yazımı Metodunda gerekli, “*Toponimi/Yeradları Bilgisi*”nden yoksun oluşundan, umulan olgunlukta bir eser verememiştir.

Meselâ, *Albanlar Ülkesi*’ndeki: “*Si-Sakan*” (HERODOT’ta “*Skyth Basilik*”=Hükümdar çıkaran Saka boyu, öteki adıyla “*Si-Unik*”), “*Balasakan*” (450 de ilk anılışı, 646 İslâm Fethindeki “*Ekrâd-i Balasakan*”: *Konar-Göçer Yiğirmidörtlü-Ulusu üzerine*, benim bildirimim, 1967 de TTK bastırdı), “*Kabalak/Kabala*” (Albanlar’ın ilk merkezi, “pazar/çarşı yeri anlamında bugün de kullandığımız türkçe; ve erklerce başa sarılan, atkı işini de gören başlık “*Kabalak*”, adını buradan almıştır), “*Araks*” (Aras, HERODOT’ta adaşı şimdiki *Amuderya*, hattâ *İdil/Volga*), “*Araksen*” (STRABON’da, Kağızman-Deresi ve Arpaçayı kavuşağına kadarki Aras boyu, ermenice kaynaklardaki “*Eraskh-a-cor*”) “*Kür*”, “*Alazan*”, “*Terter*”, “*Samur*” gibi, hepsi türkçe olan ırmak ve çay adları; “*Kançak/Gence*” (KAŞGARLI Mahmud’un andığı “*Kencek*” *Türkleri* kolundan kalma, hem *Gence*, hem de *Tebriiz*’in eski adı), “*Partaw*” adlı kışlak başkendi, M. Ö. 680 de *Kafkaslar* kuzeyinden ilk gelen *Sakalar* hükümdarı ve *Asurlular*ı korkutup, *Asarhaddon*’un kızı ile evlenen *Partatu*’anın yaptığını, 1901 de Dr. J. MARQUART’ın ünlü “*Eranşahr*” adlı almanca kitabında (s.117) andığını, görememiş...

Bir de, “*Albanlar*”ın, M.Ö.331 güzündeki *Arbela (Erbil) Savaşı*’nda, *Makedonyalılar*’a karşı, yardımcı-atlı çeri olarak *Pers* ordusu yanında vuruştugu bilindiği; ayrıca, “*Azerbaycan İlimler Akademisi Tarih İnstiütüsü*”nün 1958 de *Bakû*’da bastırıldığı bir Heyet’in eseri, “*Azerbaycan Tarikhi*” I.Cildinde (s. 65), “*Albanya*”nın tarihi, “*M. Ö. IV. Esr*”de başlar gösterilmişken; MAMEDOVA, kitabının adında bunu, yüzyıl sonradan başlatmış! “*Alban Kilisesi*” ve “*Grigoryan/Monofizist Mezhebi*” üzerine, çok geniş bilgiler aktarılmışsa da, bu mezhepte, *Türkün Tanrı*’ya kurbanı, “*At ve Koyun*” heykellerinin, neden kabirtaşı kullanıldığına ve bugün bile *Şi’î* ve *Alevilerce* buna devam edildiğine, hiç dokunulmamış-

tır... Yine de bu meslekdaşımızın, *Albanlar için, "Azerbaycan halkının atalarından biri sayılmalıdır"* demesini, tebrik ederiz.

*

Bu bildirimde, hem *Tarih Kaynakları*, hem de şaşmaz ve sağlam bir millî "*Tarih-Destanımız*" saydığım "*Dede-Korkut Oğuznâmeleri*"ndeki bilgilere göre, "*Albanlar*" ve atalarının *Türklüğü*'nü, kesinlikle ortaya koymağa çalışacağım. Bu uğurda, esaslı tenkidlerle karşılaşmam, beni mutlu edecektir. Ana konuya girmeden, "*Albanlar Ülkesi*"nin de dahil bulunduğu, Eski "*Hurri*" ve "*Urartu*" *Ülkesi*'yle aynı anlamda sonraki "*Armenya*"ya, (1280 de *Selçuknâme* ve *Yunus-Emre*'de anıldığı gibi) "*Yukarı-Eller*" deyimiyile; kuzeyde *Kafkaslar*'dan, güneyde *Kızılözen* ve *Sincar-Dağı* çizgisine, batıda *Kızılırmak* ile *Seyhan başları*'ndan, doğuda *Hazar-Denizi*'ne kadarki, Suları Dört Denize Karışan Bölgeleri belirtmiş olacağız.

— oOo —

I. BÖLÜM: Başlangıç'tan Kimmerler'in Gelişi'ne Kadar Yukarı-Eller'e Hâkim Olan Asyanik Hurriler ve Urartulular (M.Ö. 5000-720)

A) HURRİLER: Eski *Urartulu* merkezi *Van* ile çevresinde, 24 yıl süreklili kazılar yapan ve *Hurri-Urartu* konularında büyük uzmanımız olan, "*İlkçağ Tarihi*" Hocam Sayın *Prof. Dr. Afif ERZEN (A.E.)*, bu uğurdaki en son bilgileri, özetle yayınlamıştır.

Ondan özetleyelim: Kuzeyde, "*Ryon/Faş ırmağı*" boyları (Kutayıs dahil) ve *Gökçegöl* çevresini de içine alan *Yukarı-Eller*'de, "kazılarda çıkan hububat çeşitleri ve ehli hayvan kalıntıları", buralarda M.Ö.5000 yılından beri, "geniş çapta tarım kültürünün varlığını ortaya koymaktadır". Bu "*Erken-Hurri Kültürü*"nün menşei, *Doğu-Anadolu* bölgesi olduğu"; buradan *Kuzey Suriye* ve *Kafkaslar Güneyi* ile "*Urmiye Gölü*"ne kadar yayıldığı, bugün artık kesinlikle anlaşılmıştır". *Sâmî* ve *Aryanî* kavimlerden ayrı, "*Asyanik bir millet olan ve dilleri, Türkler'in de dahil bulunduğu, Ural-Altay Dilleri'ne benzeyen Hurriler'in Kültür-Birliği*: a - "Yayıldıkları geniş coğrafi bölgede renk, biçim ve benzer süsleme özelliği gösteren *keramik çeşitleri*"; b- "*Yarıgöçebe Hurri Kavimleri* tara-

findan, *yuvarlak-çadır tiplerinin bir benzeri olan evler*”, çok kullanışlı ve avantajlı idi. “Genellikle 4-13 metre çapında, ortasında merkezî bir *direk*” bulunan bu tek kapılı yapıların, çok kalın olmayan duvarları, kurutulmuş kerpiçten yapıma olup, “*arı-kovanına*” benziyor ve portatif ocaklar ile ısıtılıyordu.

“Sonuç olarak, günümüzde bile *Yarı-Göçebe Türk* boylarının hâlâ kullandığı *tek-direkli* ve bunun hemen yanında bulunan *ışık-menfezli Çadır* tipleri, (Hurriler’deki) eski yuvarlak-plânlı evlere benzemekte; ve dolayısıyla da, yerli Anadolu karakteri taşımaktadır”. Bugün bile *Urfa* çevresindeki *Harran*’da bu tip (kerpiç duvarlı, künbedi andıran kubbeli) köy evleri vardır.

“M.Ö. IV. Bin yıllarının itibaren yoğun bir iskân geçiren *Doğu-Anadolu* bölgesine, özellikle M.Ö. III. Bin başlarında *Transkafkasya*’dan, yine *Hurri menşeli kavimler*’in, büyük kabileler halinde göç ettikleri anlaşılmaktadır”. M.Ö. 2000 lerde *Kafkas-Geçitleri*’ni aşarak, *Doğu-Anadolu* üzerinden “*Orta-Anadolu*”ya “büyük göçler halinde *İndo-Avrupalı ırka mensup Hititler*’in akın” ederek gelip yerleşmesi, “*Doğu-Anadolu* bölgesindeki *Hurri* kültüründe, çok önemli bir değişikliğin olmadığı”²ni göstermektedir².

Hurriler’in, *Yukarı-Zap* ve *Kızılözen* boylarındaki doğu kolundan çıkan “*Gutiler*”, M. Ö. 2150-2050 arasında *Babil* ülkesinde güçlü bir devlet kurmuştu (*Kur’âni-Kerim*” “*Hûd Sûresi*”nde, XI/44 *Nûh-Nebi* Gemisinin karaya oturduğu yer diye anılan “*Cûdi*”nin adı, bunlardan kalmadır; *Tevrat/Genosis VIII/4* te, bu *Gemi*’nin *Tufan*’dan sonra oturduğu “*Ararat (Urartu) - Dağları*”, aslında aynı yeri göstermekte olup, *Hurri* ülkesindedir).

“Geniş anlamda *Hurri Ülkeleri* sahâsı, (*Kızılırmak* ve *Yeşilirmak* ağzıları dahil) kuzeyde *Kafkaslar*’dan, güneyde *Suriye* ve *Yukarı-Mezopotamya*’ya, batıda *Toroslar*’dan, doğu’da *Urmiye Gölü*’ne kadar uzanıyordu”. Ayrıca, M.Ö. II. Bin ortalarında, “*Doğu-Kilikya*’da/yani *Çukurova* (Adana) ile *Amık-Ovası*’nda da, *Hurrileri*’in hâkim bir rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Belgelerden öğrenildiğine göre. *Yakındoğu*’daki *Hurri-Mitanni Devleti*’nin sınırları doğu’da *Kerkük*’ten, batıda *Akdeniz*’e

² A.E., s. 16-19.

kadar uzanmaktaydı. M.Ö. 1550-1350 tarihleri arasında *Yakındoğu*'nun en kudretli devletlerinden biri olan *Hurri-Mitanni Devleti*'nin merkezi, (1921 den beri Suriye'de kalan) bugünkü *Resûlayn* yöresinde bulunmuş olduğu kabul edilen, *Vaşşugani* şehriydi"³.

*

1937 de bir *Ermeni Profesörün* yazdığına göre: (Elâziz İli eski merkezi, kaleli) "*Kharberd* (Kharput), *Kiği* çevresinin Ortaçağdaki adı "*Khortsian*'k" ve *Muş*'taki "*Khoron*'k/*Khoren*" köyü ile, *Malagird* çevresi yerli satrapları "*Khorkhor-Unik*" hanedanı adları, "*Khurriler*"den kalmadır⁴.

Khurriler'in dilini inceleyen Alman bilgini E.FORRER, bunu "*Türkoid bir dil*" olarak tanıtır. *Eski Önasya Tarihi* uzmanı Fr. HOMMEL de, *Khurriler ile soydaş Sümerler*'i, M. Ö. 5000 yıllarında *Orta-Asya*'dan geçerek *Ön-Asya*'ya gelen bir "*Türk kavmi*" saydığı gibi; *Sümerce 350 kelimeyi* de, *Türkçe* ile izah etmiştir. *Sümerce*'de ilâh anlamındaki "*dingir*"ın *Türkçe*'deki "*tengri*", "*balta*" aynı anlamdaki, "*de*" etatı, birinci şahıs için "*m*", ikinci'nin "*s*" ekleri, morfoloji ve öteki dil özelliklerinin de, *Altay* ve başta *Türk* dillerindeki gibi olduğunu, Prof. V. CHRISTIAN ile B. LANDSBERGER de kabul etmiştir⁵.

Umumî Türk Tarihi'nin büyük bilgini Hocamız A. Zeki V. TOGAN, başkaca kültür benzerliklerine de işaretler, şöyle diyor: Ayrıca, "*Sümerler*'in eski *Skitler* (Sakalar) ile *Hunlar*'ın ve birçok tarihî Türk kavimlerinin (ölülerini) defin merasimleri ile bir olduğu tesbit edilen *defin âdetleri*; *Elâm dilinde Türkçe* ile müşterek kelimeler; bunlardaki *at-terbiyesi*; *Khurriler*'in dillerinin, *Türkçe ile akrabalık* derecesini arzedilen hususiyeleri; bu *Khurriler*'de *Türkistan*'daki (*Abbâsiler*'e *Irak*'a "*arab-ati*" adını alacak olan "*cins atları*", seyis-baytarları ile gönderen) *Khuttal Türkleri*'nin ve *Önasya*'da *Selçuklular* devrinin *at-terbiyesini andıran yulkıcılıkları*, hep, *Önasya*'da tarihten (M.Ö.3500 de Sümerlilerin ilk yazıyı icadından) önceki "*Türk izlerini teşkil eder*"⁶.

³ A. E., s. 21-22.

⁴ Arshak SAFRASTIAN, "*Khurri-Lands*"; *GEORGICA*, Vol I. Nos. 4-5, London 1937, s. 254-259.

⁵ A. Zeki V. TOGAN, "*Giriş*", s. 11-12.

⁶ A. Zeki V. TOGAN, "*Giriş*", s. 12.

B) URARTULU/KHALDİLİLER: Elbeğlikleri birliği (federatif) biçimindeki *Hurri-Mitanni Devleti*, *Hititler*'in saldırılarıyla sarsılıp dağılmıştı. Güney komşuları *Asurlular*, M.Ö. 1280 den başlayıp, kuzeylerindeki *Van-Gölü* çevresine, “*Yukarı-Ülke/El*” anlamında, “*Uru*(Yukarı/Yüksek)-*Atri* (Ülkeler), *sonraları*, “*Ur-Artu*” ve “*Irmaklar*” yurdu anlamında, “*Nayri*” diyorlardı. *Asur kralı I. Salmanasar*, 1274 te “*Uruatri*” ye sefer yapıp, zaferle dönünce yazdırdığı kitabesinde, “8 memleketi zaptile 51 şehri yaktığı”nı belirtmişti. Bu yüzden, *Asur tehlikesi karşısında Hurri Beğlikleri* birleşip güçlenmeğe başladılar. *Salmanasar*'ın halefi ve oğlu *I. Tukulti-Ninurta* (1244-1208) da yazıtlarında, “*Nayri-Ülkeleri*”ni ele geçirip, onların 40 Kırılımı (Beğini) tutsak edip, “*Yukarı-Deniz*” (Van-Gölü) kıyılarındaki yerlerle birlikte hâkimiyetine alarak, harâca bağladığını bildirir. “*III. Salmanasar* (858-824) saldırdığı sırada, “*Fırat kaynakları*’ndan *Dicle* kaynaklarına (ve *Urmiye-Gölü*’ne) kadar uzayan *Urartu Ülkesi*”ni, *Kıral Aramu*” idare ediyordu. “*Tuşpa*” (Van-Kalesi)yi başkent edinen *Kıral I. Sardur* (840-830), *Urartu* (Khaldi) *Devleti*’nin gerçek kurucusudur. “*Hurri dili gibi Agglütine* yani *Bitişken* karakterinden dolayı *Urartu dili* de, bir deyimle (ne Samî, ne Aryanî olan) *Asi-anique diller* grubuna konulmaktadır. Fakat, şu ciheti açıkça belirtmek gerekmektedir ki, *Urartu dili*’nin, *Hind-Avrupa Dilleri*’nin *Satem grubuna sokulan Ermenice* ile, hiçbir ortak noktası yoktur. Sâbit köklere değişik ekler ilâvesiyle kelime teşkili bakımından *Urartu Dili*, (Türkçe’nin başta geldiği) *Ural-Altay Dilleri*’yle de, bir benzerlik göstermektedir”⁷.

Kıral Menua’nın (810-786) ilk yılında *Aras* ırmağını aşarak *Kars* bölgesini ülkelerine katan *Urartulular*, *II. Sardur* (764-735) çağında giderek genişleyip *Çıldır* ve *Gökçegöl* çevresiyle “*Kulki/Kulkha*” (Çoruk boyu) ve *Malatyaya*’ya, *Halep* ve *Musul*’a, (Tebriiz’den geçen) *Acıçay* başları’na kadar yayıldılar. “*Hattâ*, *Hazar-Denizi* yakınlarına kadar olan yerlerde, *Urartu* iskân kalıntılarına rastlanmaktadır”⁸.

— oOo —

⁷ A. E., s. 24-27.

⁸ A. E., s. 29-32; W. KLEISS-H. HAUPMANN, *Topographische Karte von Urartu*’, Berlin 1976, Blatt 1, 2’de: *Karabağ*’da Şemkür çayı ile *Nahçıvan doğusunda bulunan Urartu* yazıtları, 24, 29 ve 20 Nu. ile gösterilmiştir.

II. BÖLÜM: “İlk-Türkler” sayılan Khazar ve Bulgarlar’ın Ataları Kıpçaklı Kimmerler’den Arşaklılar’a Kadar (M.Ö.720-120)

A) KİMMERLER. - İlkçağ Tarihi uzmanı Prof. Dr. M. Taner TARHAN, “*Doktora Tezi*”nde, atlı-göçebe yaşayışlı ve “ölülerini, değerli eşyasıyla gömme” diye özetlenen “*Kurganlı Bozkır Medeniyeti*” temsilcisi *Kimmerler*’in, “*Proto (İlk)-Türkler*’den olduğunu”, isbatlamıştır. Bunlar, M.Ö. 2000 yılından beri, *Kafkaslar Kuzeyi*’nden *Tuna-Ağzuları*’na varınca bütün *Karadeniz* kıyıları ve arkası ile *Karpatlar*’a varınca yayılan bölgelerde yaşıyorlardı.

M.Ö. 720 de, *Hazar-Denizi* doğusundan göçen ve *Saka/Skyt* adıyla tanınan soydaşları atlıgöçebelerin gelişiyle, onlara itaat etmiyen *Kimmerler*, bölünerek yurtlarından kaçmağa başlamışlardı. M.Ö. 714 te *Kafkaslar* güneyine geçen, sonradan *Batı-İran* ile *Anadolu*’da *Frigya*’yı yıkıp onun ülkesine yerleşen kolları da, aynı “*Bozkır-Medeniyeti*”ni burarlarda bile yaşamışlardı⁹. A. Zeki V. TOGAN, “*İran-Khazar an’aneleri*” ve (549-553 te yazılan) *Bizans* kaynağı PROKOPIUS’a dayanarak, (Kıpçaklı kolundan) “*Bulgar ve Khazarlar’ın ataları*” diye tanınan “*Kımar/Kimmerler*”in, *Batı-Türkistan*’daki “*Fergana*”da yaşayan “*Komaroi*” (Kumarlar) kolunun PTOLEMEUS (VI, 13/2)ta *Sakalar*’dan sayılıp, *Kafkaslar* kesimindeki kolunun da, PLINIUS (VI,16,18) ile POMPONIUS MELA’da, “*Komar ve Koman*” adları ile anıldığını, tesbit eylemiştir¹⁰.

Kimmerler’in “*Khazar ataları*” olduğunu gösteren daha eski ve sağlam bir kaynaktaki haberleri de, biz özetliyelim: Milâddan önceleri (galiba V. Yüzyılda) yunanca yazıldığından, kavim adları sonunda (tekil/müfred oluşu belirten) “os” eklenen en eski “*Kartvel*” (Gürcistan) *Tarihi*, M. S. 450 yıllarında “*Kartlis-Çkhovreba*” (Kartli’nin Hayatı) adıyla, *İber* (Tiflis) ülkesinde eski-gürcüceye çevrildi. Bu kaynağın *İkinci Faslı*’nda, “*Khazarlar’ın Seferi/Akını*” başlığı altında, verilen an’anelik haberlerin özeti, şöyledir (K.Ç., I. 24-29):

⁹ M. Tarhan TANER, “*Eskiçağ’da Kimmerler Problemi*”, 1972 de verilen *Doktora Tezi Özeti*, VIII. TÜRK TARİH KONGRESİ (Ekim 1976), Bildiriler I. Cilt, Ankara 1979, s. 355-369, “*Kimmer Buluntu Merkezleri, Göç ve İstilâ Yolları*” krokisi s. 215.

¹⁰ A. Zeki V. TOGAN, “*Giriş*”, s. 17-18, 34, 405, 407.

Güçlenerek kendilerine bir kiral seçip ona tâbi olan “*Khazarlar*”, önce, “*Deniz* (Dağıstan’daki Derbend)-*Kapısı*”ndan geçerek (M.Ö. 720 de, *Sakaların* baskısıyla *Doğu-Kimmerleri*), çok büyük kalabalıklar” halinde geldiler. *Arkasından*, (Tiflis kuzeyindeki) “*Aragvi* veya *Daryal*” denilen geçidi öğrenince, akınlarına buradan da devam ettiler. Hiçbir direnme ile karşılaşmayan *Khazarlar*, (Nuh-Nebi oğlu Yafeth’in oğlu Avanan/Yavan/ oğlu Tarsis’in oğlu “*Targam’os*”/Togarma/oğullarından 8 Atadan türeyen) “*Lek*”/Lekzi=Lezgi ve “*Kafkas*” (Kabartay-Çerkes) gibi Kafkaslar kuzeyinde ve “*Somekhler*”=Güneyliler, “*Kart(e)lostular*”/İberler, “*Ranlılar*” (Aran=Alban ülkesi kavmi), “*Mowakan* (Mugan)lılar”, “*Her’oslular*”/Heret’oslular”/Heret=Kakhet kavmi, ve “*Eg(e)r’os* = Ecer/Acara kavimlerinden oluşan (K.Ç., I.15-17) “*Targamoslular Ülkesi*”ni fethederek, “*Ararat* (Urartu)da “*Masis*”e (Ağrıdağı’na) yayılıp, “bütün bu kavimleri vergiye bağladılar (K.Ç., I. 24-26). Yine bu kaynakta, “*Büyük-Khazaret* (Khazareli)-*Irmağı*” diye “*Terek* veya *İdil/Volga*” ve “*Küçük-Khazaret-Irmağı*” adıyla da, “*Kuban*” anılmaktadır (I.18). Aynı fasılda, bundan sonra “*Nebroth*” (Nemrud) kavmi sayılan “*Medler*”in kısa hâkimiyeti ve “*Türkler*” denilen *Sakalar*’ın ülkeyi onlardan kurtarışı ve yerleşmeleri, (M.Ö. 586 da, II. Babil kralı) “*Nabukhodonosor*” (Bukhtunnasır)ın, *Kudüs şehrini alınca sürgün ettiği Yahudiler*’den bir kolun kaçarak “*Kartli*”ye gelip, yerleştiği anlatılıyor (I.26-31).

M.Ö. 680 de *Sakalar*’ın, son “*Doğu-Kimmerler*”den bir kolu da kovalayıp, *Kafkas-Geçitleri*’ni aşarak gelmelerine kadar, *Kimmerler* (Kıpçaklar), 40 yıl, *Kür-Aras* ve *Çoruk* Boylarına da hâkim olarak kaldılar. *Tevrat*’ta (Genesis, X/2-4) *Kimmerler*, *Nuh-Nebi*’nin küçük oğlu *Yefes*’in yedi oğlunun en büyüğü olarak “*Gomer*” diye anılıp; onun oğulları da: “*Aşkenaz*” (Saka/Skyt) ve “*Togarma*” (Ermenice *Tevrat*’ta, *Torkom*”/Torkoman = Türkmen, yani Türk) adlarıyla anılır. *Asur* çiviyazılı kaynaklarında “*Gimirraia*”, HOMER’den beri yunan kaynaklarında “*Kimmeroi*, *Kimmerii*” biçiminde adlanır. Onların, M. Ö. 719-714 arasında *Urartulu*, *Asurlu* hudutlarındaki mücadelesini, Alman bilgini LEHMANN-HAUPT, öteki vak’alarıyla birlikte “*Real-Enzyklopaedie*”deki (XI.397-434) “*Kimmerier*” maddesinde tanıtmıştır.

Kimmerler’den günümüze kadar başlıca şu coğrafya adları hâtıra kalmıştır: 1. (Türkçede çok görülen “R” sesinin ilk heceye kayması-

la/toprak = torpakh, ileri = ireli, tobra = torba, köprü = körpü.. gibi/ millî ad “Kırmır”dan) “Kırım”; 2. Don/Ten ırmağı boyunca “Kemerküy”; 3. Kuban-Ağzı güneyinde “Kemerküy/Kemerköy” Çerkes-kabile adı; 4. “Gimiri” (Dağıstan’da); 5. “Gümürü/Gümrü” (Kars-Arpaçayı doğusunda 1924 ten beri “Leninakan”; 6. “Büyük-Kumuru. Küçük-Kumuru” (Sarıkemiş batısındaki iki tepe); 7. STRABON (VII,4/3)da Tırabzon’da “Kimmerion” diye gösterilen ve bugün Bayburt kuzeyinde “Kemer” denilen dağ; 8 (M.Ö. 676 da Frigya Devletini yıkan Kimmerler’in, Sakarya’dan Yeşilırmak başlarına kadar yayılışı ile, Kayseri-Sivas arasında toplanmasının hâtırasıyla, bu sonki yerde bölge adı) “Gemerek” (Kimmerler).

K.Ç. da (1.32-33) anılan, *Mekodanyalı Aleksander* (İskender) ordularına karşı *Çoruk* ve *Kür* boylarını koruyanlardan, “*Kıpçaklar*”ın, *Kimmerli* olduğunu kabul etmek, doğru olur. Sovyet Gürcistan Akademisi’nin, *Tiflis* güneybatısında “*Tıryalet*”teki kazılarda bulunduğu *altın* ve *gümüş*’ten süslü *at-takımlarının*, *Ortaasya* ile *Karadeniz* kuzeyindeki “*Kurgan*” buluntularına benzeyen madenî eşya ve öteki nesnelere¹¹, *Kimmerler* ile birlikte, onlardan sonra gelip bölgede yerleşen ve “*Türk*” diye de tanınan *Saka/Skyt* gibi, hâkim ve kudretli kavmin eseri olduğu, artık düşünü- lüp, kabul edilmelidir.

B) SAKALAR:-HERODOT (IV, 11) diyor ki: kendilerini yenen (soydaşları) “*Masagetler*”in takibinden kaçan ve (XVI. Yüzyıla kadar, *Khazar-Denizi*’ne akan, *Amuderya*’dan ibaret) “*Araks ırmağı*”nı geçen “*Göçebe-Skytler*”, gelerek “*Kimmerler Ülkesi*”ni istilâya başlamışlardı. *Azak-Denizi* ile *Kuban* boyundaki *Doğu-Kimmerleri*’nden itaat etmiyenler, M.Ö. 720 de *Kafkas-Geçitleri*’ni aşp, yukarıda anıldığı gibi, *Kür ırmağı* boylarına ve *Urartulu* hudutlarına yayılmışlardı. 40 yıl sonra 680 de, aynı geçitlerden gelen daha kalabalık bir *Saka/Skyt* kolu, *Kimmerleri*’in itaat etmiyenlerini, *Anadolu*’ya kaçırtmışlardı. *Urartu* kralı *II. Rusa* (685-645), “ustaca bir politik manevra ile” *Skytleri*, “*Asur*”a bağlı (Urmiye-Gölü güneyindeki) “*Manna ülkesi*”ne göndermişti. Ancak, *Asur kralı Asurhaddon* (680-669), 670 yılına doğru, *Skyt-Manna İttifa-*

¹¹ Chalva AMIRANACHVILI, “*L’Art des Ciseleurs Géorgiens*”, Paris 1971 s. 8-26, şekil 1-11, şu eserdekilerle karşılaştırılmalı: “*L’Art Russe des Scythe à nos jours TRÉSORS DES MUSÉES SOVIÉTIQUES*”, Paris 1968, Planche I-IV ve Şekil 1-60.

ki'ni bozdu ve *Skyt kıralı* “*Partatua*” (çiviyazılı belgelerde geçen bu adın, ince okunuşuyla, “*Bartatua*”, HERODOT /I, 103/ta “*Protothyas*”) ile kendi kızını evlendirip, ülkesini yıkımdan korudu¹².

İşte bu “*Partatua/Bartatua*”(680-654) ile, *Kuzey-Azerbaycan*' da kurulan “*Aran=Kışlak-Başkent*” olan ve bu *Saka/Skyt Hükümdarı*'nın adıyla anılıp, M. S. 944 yılına kadar çok mamur kalan “*Partaw*” (KDK'da, IX. Boy “*Barda/Berde*” ve K.Ç., I. 15,17,19 daki “(A)RANİYAN/BARD'-OS) şehri ile, *Türkmen/Türk* soyunun *Sakasen* ve “*Alban/Alblar*” tarihi başlamış oluyor. A. Zeki V. TOGAN “*Sakalar*” kitabında, Ermeni soyundan Alman bilgini J. MARKUART (Markaryan)ın eserinden, *Partaw*” şehrinin, çiviyazılı belgelerde “*Baratia*” da denilen (*Partatua*'dan ibaret) *Saka* hükümdarından adını almış olabileceğine işaret eder¹³).

Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki *İyon* (Yunan) *Kolonileri*, öncü olarak gördükleri “*Çiküt*” (Orkun Yazıtlarında “*Çik*”, Karahanlıları oluşturan üç urugdan biri olan “*Çik-İl/Çig-El*”in ataları ve eski-türkçe çokluk belirten “*t*” sonekiyle “*Çik'ler*”) kabilesinden dolayı, *Sakalar*'a (yunanca ve lâtince'de “*c, ç, ş*” gibi dış-seslerinin yokluğundan), bu adı “*Skyth*” diye söyleyip yazarak, bütün *Sakalar*'ı da böyle andılar. Çinliler'in “*Su/Se*”, Hindliler'in *Sakya*”, Asurlu ve Babilliler'in “*Aşkuza/ İşkuza*”, İbraniler'in “*Aşkenaz*” dedikleri bu fâtihtir *Türkler*'in asıl adları, “*Saka*”dır; *İranlılar* da, böyle anıyorlardı.

Sakalar'ın gelişi, M. S. 1177 yılından önceki tahrife uğramamış eski “K.Ç.” bilgilerini aktaran “*Orbelyanlar Tarihi*”nde, daha doğru naklediliyor. 1177 de Ocaklı-Başkumandanlar hanedanı *Orbelyanlar* atalarının hizmeti, kiral *Bagratlı III. Giorgi*'nin emriyle bu millî tarihten çıkartıldıktan sonra, eldeki K.Ç.da ise, başka anlatılmaktadır. “*Orbelyanlar Tarihi*”nde anlatılanların özeti, şöyledir:

İran (Keyâniyan/Medli) hanedanından “*Apridon*”un, “*Kartli*”yi idare için “*Artam'os*” ile gönderdiği maiyeti, *Yerliler*'i ezmişti. Onun ölümünden sonra da, *İran* zulmü sürüp, ülke “*Danuder*” (Âile-Ocağıbaşkanı) adlı dört kişinin idaresinde kalmıştı. Bu sıralarda, “*İmaus*” (Khantengri) *Dağına* değin uzayan bölgelere yayılmış olan *Hun* ve *Khazarlar*'ın (Kim-

¹² A. E., s. 37-39.

¹³ A. Zeki V. TOGAN, “*Sakalar V*”, BELGELERLE TÜRK TARİHİ DERGİSİ, Aralık 1986, Sayı 22, s. 22-23.

merler'in) komşuları bulunan, doğudaki “*Khalan-Trik*” (*Khalan-Türk*)ler ülkesine komşu bulunan “*Cenasdan*” (Balasagun-Kaşgar/Çin-Ülkesi) *Devleti*'nde, büyük kaynaşma ve karışıklıklar çıktı: Buradaki “*Cenpakur*” (Çin-Bakur) unvanlı *Hükümdar* ölmüş; onun tahtı için, *Şehzâdeleri* arasında savaş başlamıştı. Sonunda, savaştan bozgun çıkan taraf, (başlarındaki *Şehzâde* ile) hazineleri de yanlarına alarak, “korkunç bir yürüyüşle” yola çıktı, (Tiflis kuzeyindeki) “*Taryal-Kapısı*”nı zorla aşıp, “*Kartli*” (Gürcistan) ülkesine girdiler. *Yerliler* onları, *İran* zulmünden kurtaracakları için, severekten ülkelerine (Aşağı-Çoruk ve Yukarı-Kür boyunlarındaki “*Gogaren*”e) yerleştirdiler. *Beğleri*, sarp ve alınmaz “*Orbet*” (Kartalyuvası) kalesine yerleşip, “*Orbelyan*” (= Orblu/Kartallılar) adını aldılar. Onlar'ın merkezi *Orbet*'e (Oğuz'un Solkolundan İç-Oğuz'dan oluşlarına göre) sonradan “*Üç-Ok*” anlamında, gürcüce “*Şam-Şoylde*” (KDK'da, “*Şor*” boyundan ve İç-Oğuz kolundan “*Şam-Soldın*”) denildi. Onlarla gelen *Ahâli*'ye de, anayurtlarına göre “*Cenavulk*” (Çen-halkı) ve “*Cen-açı'k*” (= Çenliler/KÂTİB-ÇELEBİ “*Cihânnümâ*” s. 404 teki gibi, öteden beri, bugün bile, “*Çin-Çavat*” = Çin-Çavlar) denildi¹⁴.

Eldeki, tahrife uğramış K.Ç.'da (I. 26-33) anılanların özeti de, şudur: “*Khazarlar*'ın *Seferi*”nden (Kimmerler'den) sonra, “*Nebrod* (Nemrûd) neslinden *İranlılar* (Pişdadiyan)dan “*Aphridun*”, birçok ülkelere hâkim olurken, “*Ardam* adlı bir *Eristav*” (Elbeği) da (çerisiyle) gelip, *Kartli*'deki “*Khazarlar*”ı kırdı; (Dağıstan'daki) *Deniz-Kapısı*’nı tahkim edip, “*Daruband*” yani *kapalı-kapı* adını verdi. Sonradan “*Kioş* (Siyavuş) oğlu “*Kay-Khusro*”ya yenilen “*Türkler*”, 28 [varyant: “*Wakhuşt*”ta, 2 800, Rumiantzoff yazmasında, 28 000] *âile* olarak, *Gurgan* (Hazar)-*Denizi*'ni aşip, *Kür ırmağı* boyunca, (Kartli/İber başkendi ve Tiflis yakınında olup, Türk uruğu “*Masak/Mesek*”in adıyla anılan) “*Mtzkheta*”ya kadar geldiler. *Kartli ahâlisi*, *İranlılar*'dan kendilerini kurtaracak olan, bu *Türkler* ile ittifak edip, “dost olarak; onları, bütün şehirlere dağıttılar. *Türkler*'in büyük bir kesimi de, başkentin (Mtzkheta'nın) doğusunda”, kendileri için müstahkem bir yer yapıp, *Sarkine* (varyant: “*Sarkinet*” = Sarkın' yurdu, ki, bugün *Kazak* ve *Türkmenler*'in “*Sarık*” boyu adının, “*ın*” sonekli şekliyle, *Sarıklar*' yurdu anlamında) adını verdiler... (II. Babilili) “*Kıral Nabukhodonosor* (M.Ö. 586 da), *Yerusalem* (Kudüs) şehrini zap-

¹⁴ M. J. SAINT-MARTIN, “*Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie*”, II. Cilt, Paris 1819, s. 57-65.

tile *Yahudileri* sürgün ederken, (onlardan) bir kol kaçıp gelerek (Tiflis kuzeyindeki) “*Arakvi*” (çayı çevresinde yerleşip, vergiye bağlandılar... “*Makedonyalı İskender*” (nâibi) ordusuyla gelince, “*Kür* ırmağı boyunca yerleşmiş olup, bizce *Bun* (= Otokton/Yerleşik) -*Türkler* ve *Kıpçaklar* denilen, korkunç biçimdeki yabanî milletleri gördü”... Bütün *Kartli* (İber) ülkesini altı ayda zapteden *İskender*, “*Sarkine(t)*teki *Bun-Türkler*’in hareketine maruz kaldığı” halde, ancak oniki ayda burasını sıkı bir kuşatma ile alabildiği sırada, kayalığı oyarak savuşan koruyucuların, “*Kafkas*’ın içlerine kaçmaları”yla, bu “ıssız şehri” ele geçirebildi.

*

Yukarıdaki haberi değerlendiren rahmetli A. Zeki V. TOGAN, şöyle yorumluyor: “Daha *İskender* zamanında, yani M.Ö. 4 üncü asırda *Kür nehri* boyunca *Bun-Turki* ve *Kıpçak* isminde iki *Türk* kavminin” varlığı, “ihtimal *Sakalar*’la birlikte, yahut onlardan sonra, *Türk* ismini taşıyan bir kavim buraya gelmiştir. *Kıpçaklar*’ın da, o kadar eski zamanda mevcudiyeti, yine imkân dahilindedir. (Çünkü, M.S.79 yılında ölen Romalı) PLINIUS, “*Kafkas Dağları*’na yakın yerlerde, birlikte yaşayan iki kavim sıfatıyla (Kıpçak uruğlarından) *Kamaklar* ile *Oranlar*”ı anıyor ve (Dağıstan-Şirvan arasındaki) *Derbend-Kapısı* hakkında, “buna *Kumanya-Kapısı*” denildiği bildiriyor. (M.S.) “554 te yazılan (ZAKHARYA Rhetor gibi) *Süryani*” kaynağında da, “*Derbend-Geçidi*” hakkında, buna *Türk-Kapısı* diyorlar” kaydı vardır. (Dağıstan’daki) gerçek “*Kıpçak şivesi*”ni koruyan bugünkü “*Kumuk*”ların atalarına, “Milâd çağında *Kuman* denildiği gibi, bazen *Türk* de denilmiştir”. Yine TOGAN diyor ki:

Sakalar, cihangir hükümdarları “*Bartatua* oğlu *Madova* (HERODOT’ta, “*Madyas*”) (654-626) çağında, *İran*, *Anadolu*, *Suriye* ve *Filistin*’i işgal edip, (634 te) *Mısır*’dan, “armağan” adıyla harâc bile almışlardı. HERODOT (I, 106) un, “*Asya*, yirmisekizyıl *Skytler*’in boyunduruğu altında kaldı”ktan sonra, çoğu, *Med* kıralı *Keyaksar*’ (Keykhusrev)’in konduğu iken, (akşam ziyafetinde hile ve namertlikle) aşırı sarhoş edilip, (çadırlarında uyurlarken) boğazlanmışlardır” haberini, sonraki türlü kaynaklarla değerlendiren A. Zeki V. TOGAN, (*Akdeniz* ve *Karpatlar*’-dan, doğuda Çin’e varınca hâkim olan ilk büyük *Türk Cihangiri Sakalı*) “*Madova*’nın, türkçe “*Alp-Er Tonga*” ve farsça “*Afrasyab*” (= Savaş-İlâhu)

unvanlı kahraman olduğunu, belirtiyor. Her iki *Azerbaycan*'da *Şaberan*, (Aran/Karabağ'da) "*Seng-i-Surakh*", *Tebriz*, *Urmiye-Gölü* ve *Maraga*'-da, "*Afrasyab*" ile ilgili destanî haberlere işaret ediyor¹⁵.

Önasya'daki üstünlüklerini kaybeden *Sakalar*'ın, M.Ö. 609 da toparlanıp, *Urartu Ülkesi*'ne yerleştiklerini belirten *Babil belgesi* haberi, son *Urartu* başkenti "*Sardurihinili*"/*Çavuştepe* ile ondan önceki başkent *Rusahinili* (Van'da) *Toprakkale* şehir örenlerindeki kazılarda, çok sayıda "*İskit tipi tunç ok-uçları*'na rastlanmış olması" ile de, doğrulanıyor¹⁶.

Kimmer ve *Sakalar*'ın eski *Khurri* ve sonraki *Urartulu* ülkesine yerleşmelerinin hâtırasıyla, burada, günümüze kadar yaşayan *Kıpçak* ve *Türkmen/Oğuz kolundan Türk kavim, boy ve oymak adları*'nın varlığını görüyoruz. Bunların, unutulmuş ve yaşayan adları ile yerlerini görüp tesbit etmek, M.Ö.VIII. Yüzyıl sonları ve M.S. VII.yy'a kadar "*Yukarı-Eller*"e, Türk topluluklarının çok yoğun olarak yerleşip, köklü hâtıralar bıraktığını gösterir. Önce, bunların, M.Ö. anılanlarına işaret edelim:

HERODOT (III, 93,94), Akameneşli *I. Dareyoş* (522-485) çağındaki "*Satraplık*" (Yerli Elbeğleri) ülkelerinin adlarıyla vergileri cetvelinde, konumuzla ilgili şu bilgileri naklediyor:

Bütünüyle *Kuzey-Azerbaycan*'ı (Aran ve Şirvan Ülkeleri/Albanya'yı kaplayan) "*Sakaeliler* (Gökçegöl çevresiyle Kür-Aras arasında) ile *Kaspianlar* (Kür solunda ve deniz kıyılarında, sonraki "*Albanlar*"), (yılda) 250 talant veren *XV. "Hükûmet"* (Satraplık)ti. *XVIII. Hükûmet* olan "*Matianlar*" (Urmiye-Gölü çevresinde), *Saspeirler* (*Yukarı-Aras* ve *Fırat* ile *Çoruk* başlarında, adları "*Siper/Hesper/İspir*" bölgesinde yaşamakta olan *Kimmer/Kıpçak* boyu), *Alarod* (Ararat/Urartulu)lar'dan, 200 talant isteniyordu". (Buranın kuzeyinde ve Karadeniz kıyılarında) *XIX. Hükûmet* olan "*Moskhilliler* (Masaketli/Meskhetli de denilen *Ardahan-Ahıska* ve *Tiflis* kesimindeki Saka kolu), *Tiberaniler* (sonraki "*İberler*"/*Kartel*'ler), (Tırabzon-Rize kesimindeki, "*Kocabaşlı*" anlamında yunanca bir sıfatla anılan, "*Çan/Çanar=Lazlar*'ın ataları ve *Saka/Skyt* kolundan olup, adaş ve boydaşları, "*Alazan*" çayına ad veren) *Makronlar*, (ağaçlar üstünde yaşayan anlamında yunanca) *Mosinoik'ler* ve *Marsa*", 300 talant" ödüyordu.

¹⁵ A. Zeki V. TOGAN, "*Giriş*", s. 161-162, 267-268.

¹⁶ A. E., s. 40-41.

M.Ö. 401-400 yılında, Helenli “Onbinler—Ordusu” artçı kumandası olarak Yukarı-Murat-Aras ve Çoruk boylarından geçip Tırabzon’a varan KSENOPHON, “Anabasis” (Yukarı-Ülke/El’de anlamındaki) kitabında¹⁷, HERODOT’ta anılan “XVIII. Hükûmet/Satraplık”taki, şu urug ve boylar ile karşılaşmıştır: Yukarı-Aras boyunda, bugün “Pasinlar” denilen yerlerde adı yaşayan, (Saka boyu) “Phasianlar”, onların kuzey ve batı komşuları, Orta-Çoruk boyunda “Taoklar” ve Erzurum-Yaylası/Fırat/Karasu başında (Batı-Anadolu ve Karadeniz kıyılarındaki kolları, çelik yapımını Yunanlılara öğreten Saka uruğu) Khalyler, İspir-Bayburt kesiminde Hesperitler (HERODOT’taki “Saspeirler”) ve Skythinler (İskitler); bunların kuzeyinde (Karadeniz’e akan Khaldizen veya Sürmene çayı boyunda) Makronlar, Kolklar, Mosinökler ve Koitler, müstakil olup, kendi başbuğlarına tâbidirler”.

İskender çağı kaynaklarına göre ARRIYANOS’un yazdığı “İskender’in Anabasisi”nde (III. Kitap, VIII, 3-4; IX, 4) belirtiliyor ki, M.Ö. Eylül 331 de “Arbela (Erbil)-Savaşı”nda, “Medler” ile onlara katılan (Muğan’daki) Kadusyalılar, (eski “Kaspiler”den ibaret) Albanlar ve Sakasinler (HERODOT’taki, “Sakaeler”), (Azerbaycan Hükümdarı) “Atropates” kumandasında, Makedonyalılar’a karşı, (Akameneşli III.) Dareyos’un ordusundaki, başka kavimlerden alınma yardımcılardı ve “sağ-kanat”ta atlı olarak savaşmışlardı. Bu kaynak haberinden, HERODOT’taki “XV. Hükûmet”i oluşturan “Sakaeler”in, bu sırada “Sakasen”; ve doğu komşuları soydaş “Kaspianlar”ın da, “Albanlar” diye anıldığı, belli oluyor. Bunu, STRABON (XI, 4,5) da, kendisinden önce bölgeyi görenlerin eserlerinden alarak, diyor ki: “Albanlar”ın toprakları içerisine, (Sakae/Sakasın/Sakasen’liler gibi) Kaspian bölgesi de dahildir. Burası, bugün bütünüyle yokolmuş (doğrusu, adı değişmiş) Kaspian Halkı’nın adını taşımaktadır ve Kaspian Denizi adı da, buradan gelmektedir”.

Kıpçaklar kolundan Kimmerler ile, Oğuzlar’ın ataları sayılan Sakalar’ın, Kafkaslar güneyi ve Karadeniz’in doğusunda, Kırım’da hem bildiğimiz “Üç-Ok” (Sami-Şolge/Şam-Şoylde Orbelyanlar’ın etnik adıyla) “Auşar, Askur (Yazgur), Karkın, (Ipar ve Kızık birliği) Kalarç/Kalaç, Tukhar/Tokhar (Töker/Döger)” gibi Oğuz-Boyları’nın, hem de Kıpçak

¹⁷ “Anabasis”, IV. Kitap, iv, 18; v, 34; vi, 4-5, 24-27; VII. Kitap, 25.

kolundan: *Çor*, *Khunan*, *Kamak*, *Kankar*, *Meseket* (Masaget), *Saper* ve *Sarık*, hattâ “*Türkler*” adlı bir uruğun gelip, M.Ö.ki kaynaklarda ve Milâda yakın yıllarda coğrafya’da da hâtıra bırakmış olarak anıldıklarını görüyoruz. Hele bunlardan, *Artvin*’in *Khopa* ilçesi yerindeki “*Ap-sar/Absar*” (*Awşar*) kasabası ve çayı’nın, M.Ö. 508 de yazılan Yunanlı SKYLAX’ta geçmesi, bizlere, “*Oğuz-Kağan*” ve onun *Altı-Oğlundan türeme 24 Oğuz Boyu*’nun, ne kadar eskilerden kaldığını bilmemizi ihtar ediyor! Rahmetli Hocamız *A. Zeki V.TOGAN*, “*A. BASCH*”ın bunları tanıtan eserini görebilseydi, “*Giriş*”te, bu konuyu ona göre yazardı.

Bunlardan: “*Üç-Ok/Şamşoylde*”, “*Kıpçaklar*”, “*Mesek/Mtzkheta*” “*Sper, Çoruk*” ve “*Türkler*” ile “*Sarık/Sarkinet*” adlarının, M.Ö. K.Ç.’daki bahislerde geçtiğini, yukarıda gördük. “*Saspeir*” (HERODOT) ve “*Hesperit* (KSENOPHON) adının eskiliği ile, bugün “*İspir*”de yaşadığına da işaret edildi. PLINIUS (VI, 12, 1), öteden beri *Gürcüler*’in, *Apkaz* ile *Çerkesler* arasında “*Ciket*” (Cik/Çikyurdu) ve Klâsik kaynakların “*Zyg/Zygoi*” dediği yerdeki, “*Zygler*”in komşularından “*Dandarlar, Tusagetler*”le “*Turkae*” (Türkler)in yaşadığını belirtir^{17a}. Bu da, K.Ç.’da anılan “*Türkler*”den bir kolun da, *Karadeniz* doğusunda bulunduğunun delilidir. Yine K. Ç. (I.41)da, *Makedonyalı İskender* geldiği sırada, “*Kıpçaklar* ile *Bun* (=Yerli)-*Türkler*”in karşıkoyması anılırken, onun *Kür* boyunda (Kür-Borçalı çayları kavuşağı yakınındaki, “*Toprak-Kale*”li) “*Khunan*” (=Khunlar) adlı hisarla, “*Sper Irmağı* veya *Çoruk* boyunda” çok müstahkem olan “*Tukharis Kalesi*”ni de alamadığı, belirtiliyor.

Eskiden *Sırderya* (Seyhun) boyundayken, *Amuderya* (Ceyhun) ırmağının orta kesimine *Saka* uruğu “*Sakaraul*”lar ile birlikte gelen “*To-kharlar*”, “*Sanskrit-Brahma Yazıtları*”nda, “*Tukhar*” adıyla “bir *Türk kavmi*” olarak anılıyor, ARRIYANOS’un kaynağı, *İskender* çağında da, “*Tukharlar*”ı, burada gösteriyor (A. Z. V. TOGAN-Giriş, s. 409-410).

^{17a} İlâve: *Murat-Fırat* kavuşağında *Elaziz-Tunceli Divriği* kesimindeki *Elbegleri*, KDK (VII. Boy)da, “*Karadengiz*” kenarında *Diz-Mard Kalesi*’ni fetheden (türkçe “fil” anlamındaki adla anılan) “*Yaganak*” hanedanı Ulu-atası, KHORENLİ (II, 8) de “*Ankel* Hanedanı atası “*Türk*” adı ile anılıyor. KHORENLİ, “*Millî-Şarkılar*” da, “*Türk*”ün eşsiz gücünü, şöyle naklediyor: “*Pont-Denizi*”ne fırlattığı kayaların yaptığı *girdaplar*’da, yelkenlileri batırırdı; turnaklarıyla sert kayalara, “*Kartal resmi*” çizerdi; 120 fil gücündeki “*Sakçikli Rustam*” ile (Yunanlı) *Herakles* ve (İbrani) *Samsun*’dan daha güçlü idi. A.Z.V. TOGAN-Giriş (s. 469 n. 304), (Ermeni Müsteşrik Prof.) “*PATKANIAN* bunu, *Ermenistan*’da hükûmet sürmüş olan, bir *eski Türk sülâlesi*’ne âit hâtıra olarak kabul etmektedir” diyor.

Çoruk boyundaki “*Tukharis*” (Tukharlı), Ortaçağ Ermenice kaynaklarında, “*Tukhar’k*” (Tukhar’lar) diye (R. GR., s. 511), kavmî bir ad olarak anılıyor. Bu da, *Oğuzlar*’ın “*Tokar/Töker/Döger*” Boyu adının, değişik anlışını gösterir.

Şavşat, Ardanuç, Artvin, Borçka ve *Khopa* kesimi, K.Ç. (I. 41)da, (Posof ile *Şavşat* arasında bulunan) *Arsıyan Dağı*’ndan *Deniz*’e kadarki bölgenin, *Gürcistan*’ın ilk kıralı *Parvawaz* (M.Ö. 302-237) çağında, “*K(a)larçet*” (Kalaçyurdu) diye (KDK’daki “*Tokuz-Tümen Gürcistân*”-dan bir “Tümen” olan) bir “*Eristavlık*” (Beğlik) sayıldığı anılıyor. STRABON(XI, 14, 4-5) da, (KSENOPHON’da “*Hesperit*” denilen *İspir* kesimindeki) “*Syspiritid*’e komşu, “*Kho(la)rzen*”e, PTOLEMEUS (V,12,4) da, “*Kalarzen*” (Kalarçyurdu) deniyor. V.Yüzyıl Ermenice kroniklerinde, “*Kalarç’k*” (Kalarç’lar) bölgesi denilen yer de, burasıdır. Bu kesimden, ilk ve son baharlarda eserek, sis ve bulutları dağıtan sert ve kuru rüzgâra, öteden beri *Rize-Batum* arasındaki kıyılarda, “*Kalaç/Kalaş-Yeli*” denmesi, (*arslan/aslan,kurşak/kuşak,varşak/vaşak* sözlerindeki gibi) “*Oğuzlar’dan*” bir “*urug*” (KAŞGARLI Mahmud, 22+2=24 Boyu tamamlayan ikiz *İpar/Yıpar* + *Kızık*’tan burulu) sayılan “*Kalaçlar*”ın adında, eskiden “*r*” sesi varken, bunun eridiğini gösterir.

PLINIUS’un, Yukarıda işaret edildiği gibi, *Kafkas Dağları* çevresinde “*Kamaklar* ile *Oranlar*”ın yaşadığını ve *Demirkapı-Derbend*’e, “*Kumanya-Kapısı*” denildiğini bildirmesi, doğruca “*Albanlar Ülkesi*”-nin kuzey komşularının *Kıpçaklılar* olduğunu belirtir.

M.Ö.508 de yazılan SKYLAX’ın “*Peripl*” (deniz kıyıları- gezisi)inde (81, A.BASH., s.14,67), *Khopa çayı*’na “*Apsaros ırmağı*”; PLINIUS (VI, 4i 4; 9, 1; 11, 1) “*Absarus ırmağı*; M.S.131 de Karadeniz kıyılarını incelemek üzere dolaşan ARRIANOS (*Peripl*, 7-9; A.BASCH., s.85-87) “*Apsaros*”u, kasaba ve çay adı olarak anar; bunların hepsi, oranın “*Akampsis*” (Çoruk) ırmağı ağzına çok yakın ve onun güneyinde olduğunu belirtir. Bu “*Apsar/Absar*”ın sonundaki, yunanca tekil belirten, “*os*” çıkarılınca, asıl adın (yunancada “*c, ç, ş*” sesleri bulunmadığı; ve eskiden türkçede “*v,w,f*” sesleri olmadığı, unutulmasını) “*Apşar*” (yani, Boz-Oklu Yıldız-Han oğlu) “*Awşar/Afşar/Avşar boyu*”nun yerini gösterdiği, bellidir.

Bugün Rize'nin 4 mil doğusunda ve üzerinde 15 köy bulunan, boyu kısa, suyu gür çaya, halkımız "Askaros" diyor. Bunun asıl adını, ARRIANOS (Periple, 8; A. BASCH., s. 87), "Askuros" diye yazar; ondan önce burayı gören ANONYM'de (A. BASCH., s. 125), "Askurna ırmağı" deniyor. Bu da, Oğuzlar'ın Boz-Oklar kolundan "Ay-Han oğlu" sayılan ve KAŞGARLI Mahmud'un "Yazgur" dediği, bugünkü "Yazır"ın en eski adından ibarettir. (Türkçemizde, eski "k, g" seslerinin, zamanla çok eridiği biliniyor). Bu "Asgur/Askur" boyundan bir kol da, Kür ırmağı havzasında ve Ahıska'nın kuzeydoğusundaki boğaz önünde, "K. Ç.'da (I., 57) "Askur/Atzkur", sonraları "Askuret" (Askuryurdu) denilen ve bugün "Asgur" biçiminde tanınan kaleye adını vermiştir. Burasını, PTOLEMEUS (V,12,5) "Askura" adıyla anar.

Hem Peçenekler'den güçlü bir oymak, hem de Kıpçaklar/Kumanlar'ın boyu olduğu bilinen "Kankar/Kangar" (Kanglı-Er) adlı "Gugark Eyaleti Sancağı", Kars-Arpaçayı başlarında idi. M.Ö.II. Yüzyılda Süryanî MAR APAS KATİNA (V. L., I. 49) buralara, "Kankar" bölgesi; M.S. 451 de Ermeni Kronikçisi PARBELİ Lazar (V.L., II.336), "Kankar'k" (Kankar'lar)-Sancağı", K. Ç. (I. 327)da, aynı anlamda buradaki kavmin adıyla "Kangar'ni" (Kangar'lar) deniyor. Bunların Aran/Albanya'daki kolunun torunları XVI. Yüzyıl Osmânî ve Safevî belgelerinde, Konar-Göçerler'den Ustacalu boyu oymağı, "Kengerlü" diye anılıyor. 1827 ye kadarki Nahçıvan Türk Hanları sülâlesi, bu oymaktandı.

Kırımdaki Skyt (Saka) Kırallığı'nda, iki Oğuz Boyu'nun yerleştiği biliniyor. Bunlardan Boz-Oklu Yıldız-Han oğlu "Karkın", yarımada'nın batısında ticaret şehri ve körfezine adlarını vermişti. STRABON (VII, 1,18; 3,17) burayı, "Karkınıt'in" (Karkın'lar yeri); PLINIUS (IV, 26, 4), şehri "Karkın" ve körfezini "Karkınıt" (eski-türkçe, Karkınlar) diye anar. M.Ö. 110 yılında Kırım Saka Kırallı da, güzel türkçe "Palak" adını taşıyor ve kurduğu ticaret şehrine Yunan-Kolonileri, onun adıyla "Palakıyon" diyorlardı. Yarımada'nın doğu kesiminde, Azak-Denizi'ne karışan çay boyunda, Üç-Oklar kolundan Dağ-Han oğlu "Salgur" boyu yerleşmişti ki, öteden beri burada "Salgır-Çayı" denilen su, adını onlardan almıştır.

III. BÖLÜM: İlk-Arşaklı/Partlı Hâkimiyeti'nden (M. Ö. 120) Küçük-Arşaklı Beğlerbeğliği'nin Kuruluşu'na (M. S. 51)

Şimdi *Afganeli*'nde bulunan *Mezarişerif* şehri yanındaki "*Balkh*" (Bakterya)da, M. Ö. 256 de *Makedonyalılar*'a karşı ayaklanan "*Arsakes*"/Arşak ile, *Horasan*'da *Arşaklılar/Partlılar* sülâlesi kurulmuştu. Bunun kardeşi *Tiridat* (248-214), 14 Nisan, 247 günü istiklâl kazanıp, *Gurgan*'daki *Zadrakarta* (Astrabad) şehrini, "*Tübin*" (türkçe, Başkent) edinmişti¹⁸. Arşak, o çağda *Hazar-Denizi*'ne karışan *Amuderya*'nın "*Sarıkamuş-Çukuru*"ndaki *Saka* kolundan "*Daha/Dae*" uruğunun "*Aparn* veya *Parn*" adlı boyundan çıkmıştı¹⁹. KDK'da, *Arşaklılar*, "*Bayındur-Khan*" sülâlesi diye anılıyor. TSO'nde ise, onların beşiği sayılan *Horasan*, türkçe adı da anılarak (çünkü, "*Balkh*" da, *Doğu/Gündoğusu* anlamındadır) *Yukarı-Eller*'e (Armenya'ya) gelişleri, şöyle anılıyor: "*Kün-Toğusu Oruncu* (Şahlar-Mekânı) genk-yer'den kopan *Oğuz*. Kümişköklü(direkli), ban-evlü bârgâhlu *Oğuz*" (1.satır). M. Ö. II. Yüzyılda "*Armenya*"ya hâkim olan *Arşaklı*, *Büyük* unvanlı *VIII. Arşak* için, onun kâ-tibi gösterilen Süryanî MAR APAS KATİNA, şöyle yazıyor:

"*Kuşanlar Ülkesi*'ndeki *Aravadin* (= Gündoğusu) *Pahl*(*Balkh/Baktr*) şehrinden çıkan *Kaç*(*Koç/Yiğit*)-*Arşak*" (V.L., I.42-43, n.6; KHOREN-Lİ, II, 2 nakli).

Arşaklılar'dan 36 hükümdar gelmiş ve hepsi de, kurucunun adıyla "*Arşak*" unvanını^{19a}, kendi adlarıyla birlikte kullanmışlardır. *X. Arşak II. Mitridat* (M. Ö. 123-88), batı seferinde 120 yıllarında: *Atropaten* (Azerbaycan) ve *İberler* (Kartli/Gürcistan) Ülkeleri'ni almış; merkezi *İğdir-Ovası*'nda "*Artakşat/Artaksata*" şehri olan, *Persli* kökünden *Artaksiaslı*

¹⁸ V. MINORSKY, "*Le nom de Dvin en Arménie*", IRANICA, (London) 1964, s. 1-6. Eski-Türkçe'de "*Tüb/Dib*" ve bunun çoğul biçimi "*Tübin/Düwin*", başkent, devlet merkezi anlamındadır. Arşaklılar, V. MINORSKY'nin de belirttiği gibi, Astarabad çevresinde 5 yerde Otak-Yeri hâtırasyyla "*Düwin*" kurmuşlardı; *Küçük-Arşaklı* "*Kodak*" (= Gödek/Küçük) lakaplı *II. Khosrov* (330-339)'da, *Dağıstan*'daki "*Masaget Kıraklı Sanesan*"'ın bozup yıktığı "*Valarşabad*"'ın yerine, (Revan'ın 27 Km. güneydoğusunda) Gerni-Çayı boyunda kurdurduğu yeni başkente, (Partlı/Arşaklı Türkçesiyle) *Tübin/Tüvin*" adını vermişti (Bizanslı FAUSTUS, III, 3, 7-8).

¹⁹ R. GR., s. 84; A. Z. V. TOGAN, Giriş, s. 47.

^{19a} Eski Türkler: *Evren ve Böke* (ikisi'de "*Ejder*" anlamında), *Arslan*, *Buğra* gibi yırtıcı ve güçlü hayvan adları kullanırlardı. Bunlar gibi *Türkmen Partlılar*'ın unvanı da, türkçedir. (*Arşak*) eski Türkçe, *Pars* (leopard) ile *Ayı* karması (güçlü) yırtıcı adıdır. Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân tercümesi "*Acâibü'l-Mahlûkaat*" tan TDK yayını TARAMA SÖZLÜĞÜ III, Ankara 1967, s. 1512.

“Armenya” kralı II. Artavast’ı (123-93) kendisine tâbi kıлып, onun oğlu (geleceğin “Büyük” unvanlı II.) Tigran’ı da rehine alıp, Arşaklı başkendi Hamadan’daki Sarayı’na göndermişti (ki, 25 yıl burada, gözaltında kaldı)²⁰. Bu sırada, Kafkas Dağları’na varınca hâkim olan X.Arşak, İberler Ülkesi’nde III. sülâle olarak, 93 yılında kendi soyundan bir Şehzâde’ye, “İlk-Arşaklılar” (93-33) sülâlesini kurdurmuştu (K. Ç., I. 48-51).

A) ALBANLAR ÜZERİNE YABANCI KAYNAK HABERLERİ: Roma Senatosu, yaman bir “Anadolucu” olan ve Romalılar’ı Anadolu’dan koğmayı ülkü edinen Pont Kralı VI.Mitridat’ı, ortadan kaldırmak kararı vermişti. Bunun için, büyük yetkiler ve seçkin bir ordu ile “Asya Kumandanı” tayin edilen Pompeus, M.Ö. 67-66 kışını Çukurova’da geçirdi. İlkbaharda, Arşaklı İmparatoru III. Fıraat (Ferhad) (67-60) ile, elçi yoluyla anlaştı. Fırat ırmağı doğusunu (M.Ö. 120 den beri olduğu gibi) Arşaklılar’a bırakan Pompeus, Kelkit Çayı boyunca yendiği VI. Mitridat’ın, kaçarak Kolkid’e vardığını öğrendiğinden; kış yaklaştığı için, yine bu avını yakalamak üzere, ordusuyla, Orta-Kür boyunca, İberler ve Albanlar hududunda kışlamak için, III. Fıraat’tan müsaade almıştı. M.Ö. 66 Aralık ayında Pompeus, ordusuyla Kür solunda kışlakta iken, Yunanlı yazar THEOPHANES de, onun yanında olup, ülkeyi tanıtan eski yazarların bilgilerine, yenilerini katmıştı. STRABON, ünlü “Coğrafya”sındaki buralara ait bilgileri, ondan aktarmıştır. Bu sırada, M.Ö. 93 yılından beri, “İberya”/Kartli (Gürcistan) ülkesinde, “I. Arşaklılar Sülâlesi” hâkim yaşamakta iken, 33 yılında sona ermişti (K. Ç., I. 48-51).

STRABON, “Albanya” üzerine ilk sağlam bilgileri verir: “Albanlar, daha çok kır hayatına yatkın olup, göçebe topluluklar soyundandırlar ama, bununla birlikte, yabanî denilecek hiçbir yönleri yoktur”... “Doğuda Kaspian (Hazar)-Denizi ile batıda (Alazan çayının soluna kadar) İberler arasındaki bölgede oturmaktadırlar”... Kuzeyde, geniş düzlüklere hâkim olan ve Deniz’e doğru (kesimi), “Keraunian-Dağları” adıyla anılan “Kafkas-Dağları”yla, (kuzey rüzgârlarına karşı) korunmaktadır. Güneyden, Armenya boyunca, ikinci bir sıra düzlüklerin oluşturduğu, Kambyzen (bugünkü “Kara-Yazı”) kesimini de içine alan, oldukça büyük bir (Gökçe ve Zengezor’daki) Dağlık bölgeden oluşmaktadır; bura-

²⁰ Ş. GÜNALTAY, “Yakın Şark IV/II. Bölüm: Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Kırallıkları”, Ankara 1951, s. 577-578.

dan *Armenyalılar*, hem *İberler* ile, hem de *Albanyalılar* ile komşu olmaktadır” (XI, 4, 1).

“Türlü kollarla beslenip, *Albanya*’yı bir uçtan öte uca geçen *Kyros*(Kür) ırmağı ile bunu besleyen öteki su kolları”, toprağı oldukça yüksek derecede verimli kılmaktadırlar. “Taşkın biçimde *Armenya*’dan gelen *Araks*(Aras) ırmağı da”, buna yakın bir yerde *Deniz*’e karışır.

“*Albanyalılar* soyundan gelen kimselerin, aslında denize hiç ihtiyaç duymadıkları (gemicilik yapmadıkları), belki bir gerçektir... Çünkü, ülkedeki bitki örtüsü, (akarsularının bolluğu ve kanallardan) sürekli olarak yeşil kalabilmektedir ve, az da olsa, özen isteyen bir bakım gerekmektedir”... “Hattâ, öyle yerler vardır ki, bir kerre tohum ekildi mi, o toprak, iki ve üç kez ürün verebilecek durumdadır; ilk ekimde, bire elli verebilecek olup; bu da, hiçbir ara çalışmayı gerektirmez. Ayrıca, toprağı sürerken, demir-saban yerine, kendiliğinden kancalı ağaçtan yapılmış kullanılmaktadır. Bütün topraklar, *Babil* (Mezopotamya) ve *Mısır* ovalarından daha iyi sulanabilmekte ve bunun sonucu olarak da, sürekli yeşil kalabilen, gözlabildiğine çayırıklar ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden ova, bütünüyle çayırık bir arazi olarak bırakılmıştır. Bir de bunlara, *Babil* veya *Mısır*’a göre, iklimin son derecede daha iyi olduğu eklenmelidir. Burada, bağ-bahçeye biçim verilip bakılmazsa da, beş yılda bir budama yapılır. Yeni dikilen ağaçlar, iki yıl dolmadan, meyve vermeğe başlarlar; verim çağlarına gelince de, öylesine bol meyve verirler ki, meyvelerin bir kısmı ağaç uçlarında kalır. Bu ülkede hem yabanî (pars, kurt, ayı, ceylân, tilki, tavşan,...) hayvanlar, hem de evcil hayvanlar, son derecede boldur” (XI,4,2-3).

“Ülkenin insanları, pek güzel, iriyapılı, kendi hallerinde ve her türlü çıkar elde etmek düşüncesinden uzak, kişilerdir. Çoğu, aralarında para birimi kullanmaz ve sayıların yüzden yukarısını da bilmezler. Para yerine, *değiş-tokuş ticareti*’ni uygulurlar... İster hafif silâhlı, isterse *Armenyalılar* gibi zırh giyinmiş olsunlar, yaya ve atlı olarak savaşmakta, pek usta değildirlir” (XI, 4, 4).

“Bellerinde, *İberler*’inkenden daha büyük bir silâh(kama) taşırlar. Gerçekte, 60 000 yaya ve 22 000 atlı çerileri vardır. İşte bu kadar bir askerle, (ordusu daha kalabalık olan) *Pompeus*’tan gelen savaş tehlikesini (M.Ö. 66 Aralık ve 65 ilkbaharında) göğüslemişlerdir. (PLUTARKHOS,

Vit. Pomp., 35: 65 yılında *Pompeus*'e karşı *Albanyalılar*'ın ikinci seferi sırasında, 60 000 yaya, 12 000 atlı çıkardığını yazar).

“*Albanyalılar*, *Yay* ve *Kargı* kullanırlar; *Zırhlı-Yelekleri*, *Uzun-Kalkanları* (boy-kalkanı) ve yırtıcı hayvan derisinden yapılmış, *İberler*'-inkine çok benzeyen *Tulgalar*'ı vardır.. “*İberya*'dan *Albanya*'ya geçerken, arada (hudut olan) *Alazanos* (Alazan/Kanık) ırmağı boylarına varınca, sudan yoksun ve çakıllı bir bölge olan, *Kambysen* bulunmaktadır. *Albanyalılar* ve köpekleri, son derecede *usta-avcıdırlar*; ancak bunu, bir meslekten çok (yani, geçim için değil de), kendi zevkleri için yapmaktadırlar” (XI, 4,5).

“*İberya*'da (ki Arşaklılar Sülâlesi'nde) olduğu gibi, *Kırallar* takımı, öteki sınıflara göre daha üstün ve haysiyetlidirler. Sözün doğrusunu söylemek gerekirse, bugün, bütün *Albanyalılar*'ın, bir tek *Kıralı* vardır; ancak eskiden farklı bir dil konuşan her toplumun, kendi *kıralı* vardı. *Albanyalılar* arasında, 26 dil (lehçe) bulunduğu tesbit edilmiştir. Ancak, bu ayrı dillerin sözlerini de, birbirine karıştırmayı hiç sevmezler”.

“*Topraklarında*, *öldürücü-yılan* çeşitleri, *akrepler* ve son derecede zehirli *taranta-örümcekleri* vardır” (XI, 4,5). (PLUTARKHOS, Vit. Pomp., 36: *Pompeus*'un, buradaki yılanlar yüzünden, istediği *Kaspian*'a gitmekten vazgeçip, yolunu değiştirmeye mecbur kaldığını, belirtir).

“*Tanrıları* olarak *Güneş*'e, (Gökyüzü timsali) *Zeus*'e ve *Ay*'a taparlar; ancak, *Ay*'ın yeri başkadır. *Tapınaklar*'ı, (batıdaki komşu) *İberya*'ya yakın bir yerde yapılmıştır. En yüce *Din-Büyüğü*, *Kıral*'dan sonra en çok saygı gören bir kimsedir. *Kıralın*ki kadar, pek geniş ve nüfuzu yoğun *vakıf-topraklar* ile *tapınağın-tutsakları* üzerinde, biricik sözsahibidir. Esirlerin birçoğu kendilerini, ilâhî-uykuya (çoşarak kendinden geçmeğe) adanmışlar ve gelecekte haber vermektedirler..” (XI, 4,7).

“*Albanyalılar*, yalnız âilelerinden olan yaşlılara değil, herhangi bir ihtiyara karşı da, sonsuz bir saygı duyarlar. Böyle iken, öldükleri zaman, ölülerini yokmuş gibi sayarak, ancak adlarını anmakla yetindiklerinden, dinsiz sayılırlar! Bununla birlikte (bütün Sakalar ve Hunlar gibi) ölülelerini, kendi eşyaları ile beraber gömerler. Bu yüzden de, babalarından kendilerine hiçbir şey kalmadığı için, yoksulluk içinde yaşarlar” (XI, 4,8).

Yukarıda anılan *Pompeus*, güçlü ordusuyla M. Ö. 66 Aralık ayında, *Kür ırmağı* solunda kışlakta iken, *Albanlar*'ın o sıradaki ilk ve ertesi yıl 65 İlkbaharındaki son baskınları üzerine verilen bilgilerde, *Kıral Hanedanı* adı da, son derecede değerlidir. Dion CASSIUS (Bel., Mithridates, XXXVI, 53-54), bu uğurda şunları belirtiyor: (M.Ö. 66 Aralık ayı başlarında) *Pompeius*, *Pont Kıralı Büyük-Mithridat*'ı kovalarken, onun (*Kolkid*'e kaçtığı öğrendiğinde) “*Kyrnos* (*Kür*) *ırmağı* boyu”na gelmişti. Dostu *Arşaklılar*'ın müsaadesiyle burada kışlağa geçen *Roma Başbuğu*, (Tiflis yakınındaki) “*Anaitis* (Tapınağı) kesiminde, *Kyrnos ırmağı* yakınında, ordusunu üçe ayırarak, kışlağa geçti... Gine de, kışı barış içinde geçiremedi. Çünkü, *Kyrnos ırmağı* yukarısında (sağında Gökçeğöl-Karabağ çevresinde) oturan *Albanlar*'ın *Kıralı Oroizes* (varyant, *Oroeses*), beriden kendisine dost olan (Armenya kıralı Artaksiyaslı Büyük-Tigran'ın oğlu olup, *III. Fraat*'ın İğdır-Ovasındaki *Artakşat* tahtına oturup, kendisine tâbi kıldığı damadı, buradan babası tarafından kovulunca, yakındaki *Roma* Ordusuna sığınmış bulunan Küçük-) *Tigranes*'e bir bakıma hoşgörünmek, öte yandan *Romalılar*'ın *Albanis*'e (Albanlar Ülkesi'ne) sokulmasından çok korktuğu için; kış günü, herşeyden habersiz ve tek bir ordugâha birikmeden, onların üzerine saldırırsa, birşeyler kazanabileceğini düşünerek, *Kronia-Bayramı* (17 Aralık 66 daki ilk kutlanan günün gecesi) olmasına rağmen, onların üzerine vardı. Kendisi (*Oroeses*), *Tigranes*'i yanında bulunduran *Metellos Keler*'in üzerine yürüdü. Bir kolu, *Pompeius*'un, başka bir kolu da, (Romalı çerisinden) üçüncü kolun bulunduğu *Lukos Flakkos*'un üzerine yolladı ki, hepsi de panike uğrayıp, birbirlerine yardım edemesinler.”

(Böyle iken, *Albanlar Hanı*) hiçbir işi başaramadı.... Bu sırada *Pompeius*, (Yunanlı ve Romalı olmayan yabancı anlamında) *Barbarlar*'ın teşebbüsünü, önceden öğrendiğinden, üzerine yürüyenleri sessizce, karşıladı ve onları yendikten sonra, hemen o durumda *Oroizes*'i kısırdıysa da, onu ele geçiremedi... *Albanlar*'ın büyük bir kısmını, *Kyrnos ırmağı*'nı (güneye) geçtikleri sırada, yakalayıp öldürttü. Bundan sonra *Barış* istediklerinde de, onlarla *Mütareke* yaptı. Çünkü, onların *Ülkesi*'ne girmek istiyordu ve bütün kış boyunca da, savaşı geciktirmeğe râzı oldu”.

APPIANOS (Roma Tarihi, 102-140/480-484), yukarıki hâdiseleri, daha değişik anlatıyor: *Pompeios*, *Roma* ordusuyla kışlağa geçmişken (Aralık 66 da), “*Albanlar Kıralı Oroeses* ile, (komşusu ve soydaşı, *Arşak oğlu*

ve 81 yılından beri ülkenin, VI. hâkimi) *İberler Kıralları Artokes*, yetmişbin kişiyle, *Kyrnos (Kür) ırmağı* yakınlarında pusu kurdu. Bu ırmak, oniki ağızdan (çok alüvyonlar getirerek) *Kaspi-Denizi*'ne dökülür; birçok kolları vardır, en büyüğü de, *Arakses (Aras)*tir".

"*Pusu*'yu farkedene *Pompeius*, ırmağın üzerine (dubalardan) köprü kurdurdu ve *Barbarlar*'ı ormanlığa sürerek, ordusuyla onları kuşattıktan sonra, ormana ateş verdi. Kaçanlar'ı, hepsi armağan ve rehine verinceye değin, kovaladı. Bu hâdiselerden sonra, (dönüşünde) *Roma*'da *Zafer-Töreni* düzenlendi. Rehineler ile savaş tutsakları arasında, *birçok kadınlar* da vardı; bunların aldığı yaralar, erkeklerden az değildi. Bunların, (Sakalı kadın-savaşçı) *Amazon* olmaları muhtemeldir... O bölgedeki *Barbarlar*, *savaşan kadınları*'na, toptan *Amazon* diyorlardı".

PLUTARKHOS (Vit., Pomp., 34-35), *Romalılar*'ın (17 Aralıkta) kutladığı millî bayram'a "*Saturnal*" diyor ve bir değişik haber daha veriyor: "*Albanya Kıralları*'nın *Kardeşi Kosis*, 72 000 kişilik ordusuyla, ansızın *Roma karargâhı*'na hücum etti; kargısıyla, *Pompius*'un göksüne vurduysa da, gövdesi zırhlı olduğundan, onu öldüremedi. Savaşın sonunda yenilerek çekilen *Albanların ölümleri arasında*, *Amazon sayılan çizmeli ve silâhlı kadınların cesetleri* de görülmüştür".

*

Yukarıdaki kaynak haberlerinden, M.Ö. 66-65 yılında anılan üç erkek adının, temiz türkçe oluşu, *Albanlar* ve komşuları *İberler*'in hükümdar sülâlesinin *Türklüğü*'nü belirttiği gibi, Türk Dili Tarihi ve Türkoloji'ye de, yeni ufuklar açıyor. Bu üç ad üzerinde, biraz duralım:

a) *Albanlar Kıralları "Oroizes/Oroeses"*: Otuz yıl önce *VI. Türk Tarih Kongresi*'ndeki ilk "*Bildiri*"mde²¹ belirtildiği gibi, bu adın sonundaki takma (lâtince "es", yonanca "os" gibi) ek atılınca, asıl adın, *demirci*

²¹ M. F. KIRZIOĞLU, "*Aran/Gence-Karabağ'da Yiğirmidörlü ile Otuzikilü adlı 'Ulusların oymakları ve Kür-Aras Kürtlerinin menşei*". VI. TÜRK TARİH KONGRESİ-Bildiriler (23.X.1961 de sunulmuştu), Ankara, 1967 s. 363-413. Bunda (s. 376, 398), *Alban Kıralları "Oroeses/Oroizes"* adının, *Dede Korkut Oğuznâmeleri*'ndeki, *Taş-Oğuzlar/Boz-Oklar* kolundan 6 Elbeği'nin başı; "*Oğuz Elleri*" *Beğlerbeğisi* (Küçük-Arşaklı timsâli) "*Kazan-Khan*'un Tayısı", "*Altmış-Kırkıl Koca*" (bir çeşit, "*Aksakallılar/Senato-Meclisi*) *Ulus*" ve "*Afrasyab-Oğlu Alp-Arız*" kütüğü ile de anılan "*Oruz Koca*" sülâlesi timsâli olduğu; iki oğlundan büyüğü "*Kayan-Selcük*'ün, *Demirkapu-Dervend*"i alarak orada hâkim olan ve savaşta "*Taş-Oğuz Beğleri*" ordusu başbuğu sıfatıyla sağ-kolda savaşan "*Ellisekiz Selçuğ*'un *Ulus*u *Delü-Dondar Bek*"; küçük oğlu *Basat*'ın da, "*Oğuz - Elleri*"nde Elbeğlerini "*zabûn*" eden (Ateşetapan Sasanlı Timsâli) "*Depegöz*'ü öldürdüğü, gereği gibi belirtmiştir.

âleti anlamında bugün Türkiye’de “Ors”, Kıpçak kolundan olan *Türkler*’ce “Örüs” diye iki heceli (A. Z. V. T.-Giriş, s. 421, n. 160) ve daha eskiden “Orus” denilen deyimden ibaret olduğu bellidir. *Albanlar Kıralları* ile ataları ve haleflerinin “Orus”u, *Arşaklılar*’da görüldüğü gibi, ilk kurucuları adından gelen bir unvan olarak kullandıkları, anlaşılıyor. *Orta ve Yakınçağ*’da da *Türkler*, “Orus” ile “Çekiç” anlamındaki “Tokmak” gibi iki demirci âleti adını, erkek ismi olarak kullanmışlardır²².

KDK’da (VIII. Boy) anlatılan, *Ateşetapan Sasanlı/Pers* timsali saydığımız “Depegöz”ü öldürüp, “Oğuz-Elleri”ni büyük belâdan kurtaran “Oruz-Koca oğlu Basat”tan, eldeki yazılı kaynaklara göre ilk bahseden, (aslî Türkçe olan ve ondan *İlhanlı Veziri Reşidüddin*’in 1305 te Farsça’ya özet tercümesini yaptığı, belki de bir yazması da Şam’da bulunan) “Oğuznâme”den naklen, “Ebûbekir bin Abdullâh bin Aybek’ü’l-Devâdârî”nin, H. 709(1309) de yazımını bitirdiği arapça “Dürerü’t-Ticân” kitabında, “Depegöz”ü erlikle öldüren *Oğuz-Yiğidi*’nin adı, “Basat bin Orus” diye geçer^{22a}. *Orus/Oruz-Koca*” yani *Albanlar Hanedanı*’nın “Dede-Korkut Oğuznâmeleri”ndeki destanî vasıfları ve kütüğü, yukarıda anılan 1961 “*Bildiri*”mde, gereği gibi verildiği; sonraki “*Genç ve Anı-Şeddâdları*” (950-1200) ile, ünlü *Selâhaddini Eyyûbî*’nin de,

²² *İlhanlılar* çağıında, ilerigelenler arasında, “Tokmak” ve “Orus” adlı kişiler biliniyor. *İlhanlı Ulcaytu-Han* (1304-1316) zamanı *Beğleri*’nden *Tokmak* ve *Örs Kardeşler*, 1320 de *Kurmış* ve *İrincin İsyanı*’na katıldıklarından, tutsak alınınca, öldürülmüşlerdi (F. SÜMER, “*Anadolu’da Moğollar*”, SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ I., Ankara 1969, s. 21, 23, 84).

Şubat 1578’de yeni tahta çıkan *İran Şahı Safavî Muhammed Khudâbende*, o yıl, ünlü “*Kızılbaş Türkmen Boyları*”ndan, *Rumlu Orus Khan*’ı *Şirvan (Şamakı) Beğlerbeği* (Vâli), *Ustacalı Muhammedî-Tokmak Khan* da, “*Çukursa’ad*” (Revan) *Beğlerbeği* tayin etmişti (İskender Bek TÜRKMAN, “*Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*”, dizinli II. Baskı, Tahran Şemsî 1334 (1956), s. 227).

Özbekler’in *Konrat Boyu*’ndan bir oymak, “Orus” adındaydı. *Batı-Sibir*’deki *Ob* ve *Tobul* ırmaqları boylarında *Mangıt-Nogay Beği* olarak, 1600-1641 yılları arasında, istilâcı *Ruslar* ile savaşan; sonra oymağı ile *Kuzey-Kafkasya*’ya göçen “*Oruz-Mirzâ*”, ünlü idi (A. Zeki V. TOĞAN, “*Bugünkü TÜRKİLİ/TÜRKİSTAN ve yakın TARİHİ*”, İstanbul 1942-1947, s. 43, 160, 164). *Kafkas Dağları*’nın, hattâ *Avrupa*’nın (coğrafi itibare göre) en yüksek tepesi *Alburz*’a (5634 m.), öteden beri türkçe (ebedî-buzlu/kadzılık) anlamında, “*Mengü-Tav*” diyen kuzey eteklerindeki *Kıpçaklı* kolundan *Karaçay/Balkarlar*’dan 1888 den beridir, bir de *Alpinistler* için dinlenme yerini kendi âile adlarıyla kurup, bu dağa çıkacakları kılavuzluk eden “*Orus-Biy* (Beğ)” âilesi, 1924 lere değin çok ünlü idi (Sergey ANİSİMOF, “*Kafkas Kılavuzu*”, Genelkurmaylığımızca türkçe tercümesi, İstanbul - Askerî Matbaa 1926, s. 128-129).

^{22a} Arapça metin için bakınız, Orhan Ş. GÖKYAY, “*Dede Korkut*”, İstanbul 1938, s. XLI.

anadili-türkçe olan bu “Aran/Kür-Aras Kürtleri”nden geldiği, belgelerle anlatıldığından, burada yeniden anılmıyacağız.

b) “Albanlar Kırالی’nın Kardeşi Kosis (Koç): Yunan ve Lâtin dillerinde “c,ç,ş” gibi diş-sesleri bulunmadığından, “Kosis” yazılan, *Albanlar Hükümdar Sülâlesi*’nden olan Prens’in adı, sonundaki iğreti “is” eki kaldırılınca, “Kos”un, *yiğit* ve *alp* anlamında, günümüze değin kullanılan (“Koç-Koroğlu”, “Koç-Yiğit”, hattâ, M.Ö. 120 yılında “Armenya”’yı da fetheden *Arşaklı* “Büyük” unvanlı XII. *Arşak*’ın “Grabar/Eski-Ermenicedeki” aynı anlamda “Alp/Koç” demek olan, “Kaç” unvanı (V.L., I.13, 42-43) “Koç” adından başka söz olamayacağı, ortadadır. Bundan, *Azerbaycan* ve *Doğu-Anadolu*’da bugün kullanılan “Koçak” (yiğit), “Koçaklık” (yiğitlik, mertlik) ve “Koçu” (*Dadaş* ve *Efe* benzeri, genç ve kibar yiğit) gibi, ad ve sıfatlar çıkmıştır.

c) *İberler Kırالی Arşaklı “Artokes” (Artuk)*: Yukarıda gördüğümüz, *Arşaklı/Part* imparatoru X. *Arşak* sayılan *Büyük* unvanlı II. *Mitridat*, o zaman merkezi, şimdiki *Tiflis* kuzeyinde *Kür* ırmağına soldan *Arak/Aragwi* çayının kavuştuğu yerin doğusunda “*Mesket/(Masaget)/Mtzkheta*” olan *Kartli/İberler Ülkesi*’ne, (herhalde kendi oğlu veya kardeşi ile), buranın III. Hükümdar sülâlesi olarak, “*İlk Arşaklılar*” sülâlesini kurdurdu. Bunlardan, Ülkenin 5. kırالی *Arşak* (93-81) 12 yıl hâkim oldu, dönemi sâkin geçti. Ölüncü, oğlu “*Artag/Artak*” (81-66)da, 15 yıl kıral oldu; buna da, 33 yıl kırallık eden oğlu *Bartom* (varyant: *Barton*, *Bartam*) (66-33) halef oldu (K.Ç., I.48-49). *Pompeius* ile geçen savaşları hiç anmayan *Kartli Kaynağı*’nda görülüyor ki, “*Artok*”un adı bile, *istinsah edenlerce yanlış yazılmış; Klasik kaynaklar, doğrusunu vermiş. Bunun, Selçuklu Fetihleri*’nde *Anadolu*’ya gelerek, *İlk Haçlı Seferi*’nde yararlık gösteren oğullarının *Amid-Hısnıkeyfa-Harput* ve *Mardin*’de (1101-1408 arasında) bir *Türkmen Beğiliği* kuran, “*Eksük oğlu Artuk*” ile adaş olduğu, bellidir.

Eski-Türk geleneğine göre, 9 ay + 10 günden erken doğan çocuğa “*Eksük, Çabuk*” (arapçada “*Khadîc/Khadîcet*”) ve günü doldu sayıldığı halde geç doğanlara da, “*Artuk*” (arapçada, “*Fâdıl/Fâzıl*”) denildiğini biliyoruz. Buna göre, babası (*Arşak*, eski-türkçe’de, “*Pars ile Ayı karması bir yırtıcı*” adıdır. 1282 de *Tebriz*’de yazılan “*Acâibü’l-Mahlûkaat*”da buna, “*Erşek*” de deniyor) gibi güzel türkçe bir ad taşıdığı gibi, onun alınış sebebini de, biz o çağda da, bu *Arşaklı* kolunda *Türk-Geleneği*’ne uyularak, böyle bir ad konulduğunu anlıyoruz.

B) ALBANLAR ÜZERİNE YERLİ KAYNAKLARIN HABERLERİ: Bunu, *Kartel/İberli* ve *Süryanî*, *Yunan*, *Lâtin* dillerinde, 440 tan sonra da bunların tercümelerinin de yapıldığı “*Grabar/Eski-Ermenice*” yazılmış “*Armenya*” destanî-tarih ve kronik haberler ile, İslâm-yazısına geçmiş “*Dede-Korkut Oğuznâmeleri*” olarak benimseyip, ele almak gerek.

1 — *Kartel (Gürcistan) Kaynağı*: Toplu olarak, “K.Ç.”da bulunuyor. Bunda, yukarıda gördüğümüz “*Sakalar Hükümdarı Partatua*” tarafından kurulan ve onun adıyla anılan *Aran/Albanlar* merkezi “*Partaw*” olan *Sakasen/Alban* yurdu halkına, sonuna yunanca “os” takısıyla, “*Bard’os*” deniyor. Bunda, güneyde *Aras* ırmağında *Kafkaslar*’a ve *Gökçegöl*’den doğuda *Deniz*’e kadarki *Albanlar Ülkesi*, bir coğrafya ve iki de kavim adı ile anılır; “*Alban* ve “*Albanya*” deyimleri, hiç geçmez.

K. Ç.’nin başında, konumuz için, Destanî-Tarih sayılan şu haberler var: (*Tevrat*’taki ırklar kütüğüne uyularak [Genes, X, v, 2-3] “*Nuh-Nebi* oğlu *Yafes* oğlu *Avanan*’ın oğlu *Tarkis* oğlu *Targamos* (*Tevrat*’taki: *Yafes* oğlu *Gomer* oğlu *Togorma/Torgoma*), güneyde *Medya* karşısında (batısında)ki *Oret-Dağı*’ndan, kuzeyde *Persler*’in *Yalbuz* (*Alburz*) dediği *Kafkas*’a; doğuda *Gurgan* (*Hazar*-)*Denizi*’nden, batıda *Pont* da denen *Karadeniz*’e kadarki ülkelerin sahibiydi. 600 yıl yaşayan *Targamos*, ölümden önce, ülkesini, yaş sırasıyla şu *Sekiz-Oğlu*’na bölüştürdü: *Somekhli* (*Güneyli*)ler, *Kartvelliler* (*Gürcüler*), *Ranlılar* (*Aranlı/Albanlar*), *Mowakanlılar* (*Muganlılar*), *Herler* (*Kakhetliler*), *Lekler* (*Lekzi/Lezgiler*), *Megrler* (*Acara-Megrel* halkı) ve *Kawkaslılar* (*Çerkesler*’in ataları). Bunlardan üçüncüsünün adı, “*Bardos*” olup, yurdu: *Kür* sağında *Aras* kavuşağına kadarki güneyde kalan bölgedir; burada “*Bardaw*” (*Partaw*) şehrini yaparak, yerleşti. Dördüncü oğlu “*Mowakan*, *Kür* kuzeyinde *Küçük-Alazan* (*Şirvan* ile *Tiflis Vilâyeti/Kakhet*’i ayıran *Alazan* adlı *Çay*)dan *Deniz*’e kadarını (yani, *Şirvan*’ı) yurtlandı; orada, *Muwakanet* (*Muwakanyurdu*)i yaparak, yerleşti” (K. Ç., I. 15-18). Bunlardan, “*Bardos*” ve “*Mowakan*”ın, birer kavim ataları olup, aralarında *Kür* ırmağının hudut sayıldığı, (*Kafkas* kavimleri gibi, *Kartli/İber/Gürcü* kavmi de, bazı adların başındaki sesi yutarlar: *Ran/Aran*, *Rakhsi/Araks*, *Lek/İlek*, hattâ kişi adı *Şota/Aşot* gibi) “*Ranlılar*” (*Aranlılar*) deyiminin ise, (“*Kışlak*” anlamında) coğrafyaya göre verildiği beliriyor.

2 — *Armenyalı Kaynakları*: 70 yıl öncelerine kadar, “*Armenya-Herodotu*” sayılan ve sonradan VIII. Yüzyılda yaşadığı anlaşılan KHO-

RENLİ (I. 8-9), şunları naklediyor: (M.Ö. II. Yüzyılda) “Part Milletinden, Persler’in, Partlar’ın Büyük-Kıralı Arşak, Makedonyalı “Antoniokhus”ü öldürüp, “Suriye, Palestin ve Batı-Denizi’ne (Akdeniz’e) ve (kuzeyde) Kafkas’a kadar hâkim” olmuştu. Sonra, “Arşak, kardeşi Val-Arşak’ı, Armenya’ya kiral tayin etti; Valarşak da, ülkesine düzen verirken, Kâtibi olan Süryanî Mar Abas KATİNA’nın, “Ninive Arşivleri”nden bulduğu, “Makedonyalı İskender’in emriyle yunanca ve keldanice yazılmış olan “İlk-Atalar Tarihi” kitabından, “Armenyalılar’a âit olanı” kopye edip, Valarşak’a getirmiş. O da, bunu süryanîceye çevirtip, “ağabegisi Arşak’a göndermiş. Bunun, elde kalan yazmasına göre:

“Nuh oğlu Yafes’in oğlu Gomer(Kimmer)in oğlu Tiras’ın oğlu Torgom(varvant: “Torkom”)un oğlu Hayk, oğlu Armeneak ile Babil’den çıkarak, (kuzeyde) “Ararat (Urartu) Ülkesi”ne gelip yerleşiyor. Bundan sonra onun soyu, “Torgom/Torkom ırkı” adıyla anılarak, bu ülkede çoğalıyor. Bütün bunları Valarşak, “Medzpin” (aslı, Medz-Tübin/türkçe, Ulu-Başkent sayılan Nisib/Nusaybin)deki Sarayı’nın taşdireklerine yazdırmış imiş! (KHORENLİ, I, 8-10). Aynı yazar (Mar A. KATİNA), devam ediyor:

“Armeneag”, (KDK’da “Kadzılık”/Buzlu denen, 4095 m. Alagez)” Arakadz-Dağı Eteği”nde yerleşti. Bunun oğlu “Armays”, (Urartu Kıralı I.Argiştiqini, 785-753 tarafından kurulduğu bilinen ve adı da Urartuca olan, İğdir-Ovası’nda, Aras kıyısındaki eski başkent) “Armavir”e adını verdi. Onun torunu “Arasd” da, (eski adaşları Amuderya ve İdil/Volga olan türkçe “Araks”/Ar-Okus: Ögüz olduğu, HERODOT’un kaynaklarından bilinen) “Eraskh” (Aras) ırmağına, ad vermiştir. Armays’in oğlu Keğam (Kelam), doğduğu Armavir’den ayrılıp, kuzeydoğudaki “bir göl (Gökçegölü) kıyısında” yerleşip, dağlara, kendi adıyla “Keğ” (Gökçe) ve çevresine “Keğak/Keğler-Hanedanı” adını verdirdi; “burada oğlu Sisak’a (Si-Sak, yani HERODOT’taki “Skyth-Basilik”=Hükümdar-Saka boyu) doğdu. Bu Si-Sak, çok gururlu, soylu şahsiyetiyle ünlü; gücü, güzelliği, belâgatı (üstün konuşması) ve yay-çekmedeki ustalığı ile tanınmıştı”. Babası ona, Aras boyundaki ovaları, doğuda Deniz’e kadarki yerleri, ağaçlık vâdileri, birçok esirleri bağışladı. Sisak, orada kaldı. Mâlikânesinde, toprak işlerini geliştirdi; onun ülkesine, “Si-Uni” (= Si/Hâkim-Hanedanı) denildi. Ancak Persler, daha doğru olarak, Si-Sakan (Si-Sakalar) demektedirler”. (Bu adın, HERODOT’taki (IV. 20) “Basilik-Skyt”/Hükümdar

sülâlesini çıkararak *Skyt* anlamında ve millî olduğu, anlaşılıyor. Çünkü *Sakalar*, *Eski Yahudî* rivayetleri ile M.Ö. 623'teki Çin kaynağında da "Su" adıyla anılmıştır (A.Z.V. TOGAN, "Giriş", s. 20-21, 36).

"İlk Partlı *Armenya Kıralları Valarşak* (M.Ö. 147 sanılıyordu, 120 olduğu kabul ediliyor) ülkeye geldiği sırada, *Sisak Neslinden ünlü kişiler*'le karşılaştı ve bölgenin *Beğleri*'ni, *Sisakan Irkından* tayin etti"; onu da, yeri gelince anlatırız (KHORENLİ, I, 12). Yazar, vaadini tutuyor:

"*Babil*'de *Makedonyalılar*'ı yenen (Büyük-) *Arşak*", kardeşi "*Valarşak*" ile ünlü savaşçıları, *Aderbadagan* (Azerbaycan) ve *Armenya*'ya gönderdi". *Valarşak* da, *Aras* kıyısında tepe üzerindeki "*Arma-vir*"e gelerek, burayı merkez edinip, ülkeye düzen vermeğe çalıştı (II, 4).

Valarşak, *Armenya*'nın eski *Yerli Beğler Hanedanından olan kişiler*'e, kendi mâlikânelerinin idaresini veriyordu. Bu arada, "Kuzeydoğudaki verimli ve meşhur, büyük bölgenin idaresini, *Aran*'a verdi". Ülkesinin ortasından "büyük *Gur* (Kür) ırmağı geçiyordu. Bu zât, önce andığımız *Sisak âilesi soyundan*'dı, ki ülkesi, *Ağuvank* (Albanlar) düzlüğü ile (batıda, Gökçeğöl çevresindeki) *Dağlık* kesimden *Aras*'a, (oradan, batıda Tiflis güneydoğusunda, Borçalı Çayının sağdan Kür'e karıştığı yere yakın, Toprakkale de denen) "*Henaragerd Kalesi*"ne değin uzuyordu. Bu ülke, *Sisak*'ın (İkliminin kışlağa yarar) *tatlı tabiatı*'nden dolayı, *Aluvank*(Albanlar) adıyla anılıyordu; çünkü ona, *Tatlılığı* yüzünden *Ağu*(Alu/Alw) deniyordu. *Partlı Valarşak*, bu meşhur ve *Yiğit-Aran*'a (ayrıca) onbin (askerin) başçılığını verdi. Söylendiğine göre: (Kür solunda ve Gence kuzeyindeki) *Udiler*, (onların batısındaki) *Kartman* (Kardıman)lılar, (Gökçeğöl çevresindeki) *Covtlular* ve (Güney-Dağıstan'daki) *Gargarlılar*'ın *Beğliği* (sülâlesi) de, *Aran*'ın neslinden gelmektedir" (II, 8).

Biz bu destanî haberi, *Daskhuranlı MOSES*'in "*Albanlar Tarihi*" başındaki *I. Kitab*'ın 4. Babında da (DOWSETT yayını, s. 3-4), aynen buluyoruz. V. L. (I, 21, 2. sütun, n. 2), haklı olarak, şunu belirtiyor: "*Si-Unik Eyaleti*, (doğu'da) *Aras*'tan, (batıda) *Sevan* (Gökçe) *Gölü*'ne kadarki bütün yerleri ve *Kür* güneyini içine alıyordu. (Doğu-Karabağ'daki) merkezi "*Khaçen*" olan *Arçakh*, (Aras sağında) *Paydakaran* (İslâmî kaynaklardaki, Baylakan), (Culfadaki) *Kolten* ve *Nakhçıvan* da, buraya dahil di; STRABON'daki "*Sakasen*" ve PTOLEMEUS (V, 13, 9)un andığı "*Sakapen*" dahi, burasıdır".

“*Tarih Kütüphanesi*” adlı *Arşaklılar* vak’alarını 385’te bitirdiği yunanca aslı kaybolan, (440 tan sonraki) Grabarca-Tercümesi elde bulunan *Bizanslı* (İstanbulu) FAUSTUS (V. 4, 5), 369 yılında: *Romalılar*’ın askerî yardımıyla, *Sasanlılar*’dan “*Armenya*” ülkesi kurtarılıp, *Arşaklı Bab* tahta geçeceği sırada, “*Ağuvank* (Albanlar) *Kıralı Urnayr*”ın, *Persler*’den yana olup; savaşta, *Başkumandan Mamikonlu Muşel* tarafından yaralanıp, yakalanacağı sırada, ancak, “sekiz atlısıyla birlikte *Ağuvank* ülkesine kaçtığı”nı, tanık olarak yazar; ve şunu da ilâve eder: “Sonradan *Ağuvank Kıralı Urnayr*, *Muşel*’e ulakla (acele) gönderdiği yazısında, eline düşmüşken, kendisini öldürmediği için, bu iyiliğini aslâ unutmuyacağı belirtti”.

Aynı, B. FAUSTUS (V. 12-14), (367 den beri Ateşetapan Sasanlılar’ın istilâsına ses çıkarmayan ve 369 *Kurtuluş Savaşında* da, onların yanındaki) *Beğlik/Satraplık* olarak feodal biçimde *Arşaklılar*’a bağlı yerlerin, “*Başkumandan Mamikonlu Muşel/Muşeg*” tarafından tenkilini ve yeniden itâat ettirilmelerini, şöyle anlatıyor:

“*Arçakh*”, tahrip edilerek, çok sayıda tutsaklar alındı ve rehineler tutuldu; ayrıca yerlilere, vergiler kondu. *Muşel*, “*Ağuvank* (Albanlar) Ülkesine savaşla girdi, acımasızca yakıp-yıkarak: *Udi*, *Şakaşen*(Sakasen), *Kartman* (Gerdiman) *Vâdisi*, *Kolt* (Culfa bölgesi) ve *Ağuvank*’ın öteki kesimlerini, yeniden *Arşaklı* hâkimiyetine bağladı; bu arada, birçok *Ağuvank Şefleri* öldü ve halkına vergiler koyup, rehineler aldı. “*Arkasınca Başkumandan Muşel*”, ahalisi *Armenyalılar Kıralı* aleyhinde bulunan *Persler* elindeki *Kasp/Paydakaran* (Salyan) şehrinden, öç aldı. Birçoğunu kırdı, pek çok tutsaklar ve rehineler alıp, vergiler koydu; tayin ettiği idarecileri, orada bıraktı. Sonra, (Khosrovluk/Kisra sülâlesinden VI. *Farasman oğlu III. Bakur*’dan ibaret)” *Vir’k* (İberler) *Kıralı* üzerine vardı; ülkesini tahrip ederek, yakalattığı bütün soyluları ve kıral âilesinden olanları, kılıçtangeçirdi. *Gugark* (Gugarlar) *Ptiashki*’nı, eskisi gibi, *Armenyalılar Kıralı*’na tâbi kıldı. *Armenyalılar* ile *Virk* (İberler)’in hudutlarını, eskisi gibi, büyük ırmak *Kur*(Kür) üzerinden kesti.

V. Yüzyıldan kalma “*Nurlandıran Aziz-Grigor*” ve onun torununun torunu *Patrik* “*Aziz Nerses*’in (359-373) *Soykütüğü*”nü anlatan *Anonim*, XV Bablıdır. Bunda (XI), iki yerde, (dillerinin benzerliğinden olsa gerek) *Başkumandan Muşel* ile karşılaşan, “*Hunlar*’ın *Kıralı Urnayr*” deniyor (V. L., II. 34-35).

Armenya'nın III. Patrik'i, Aziz-Grigor'un küçük oğlu "Aziz-Vertanes" (*Vartan*, bu ad, türkçedir, 713 teki İslâmlar'ın Bukhara Fethi'nde, oranın hâkimi, bu adla anılıyordu). *Arşaklı II. Khosrov* (330-339)un başkendi *Valarşabad*'daydı. Bunun oğlu (dedesinin adını taşıyan) "*Aziz-Grigor*" da, *İberler ve Albanlar*'ın "*İlk-Patriki*" olarak, onların ülkesinde *İncil*'i tanıtır, *Hıristiyanlığı* yayıyordu. Bunu, *Aras-Kür* kavuşağındaki *Paytakaran Beği* (*Arşaklı*) "*Sanesan*" —eski dinlerini yıkmamasın diye— "*Vatnean-Düzü*"nde şehid etmişti" (R. GR., s. 130). B. FAUSTUS (III, 5-6), bu hâdiseleri şöyle anıyor:

"*Vertanes*"in büyük oğlu *Grigoris*", Episkoposlukla "*Ağuvank* (Albanlar) ve *Vir'k* (İberler) ülkesinde, himmetle çalışıyor, *Tanrı Bilgisi*'ni (İncili) tanıtıyor; evlenmeleri, ona göre düzene koyuyordu. Onaltıncı yılında, bu iki ülkenin komşusu (kuzeydeki) "*Mazkut*" (Masaget) Memleketine de *Hıristiyanlığı* yaymağa gitti (bize göre, aşağıda anacağımız, "B.E."daki an'ane ve Adam OLEARIUS ile EVLİYA-ÇELEBİ'nin, *Demirkapu/Deband* yanında gördüğü, "*İmam-Khurkhud*" / "*Sultân-Korkud Makaamı*", bunun hâtırasından kalmadır).

"*Piskopos Grigoris*, henüz genç bir kişi iken, *İberler ve Ağuvank Ülkeleri'nin Katolikosu* olmuştu; orada çok kiliseler yapıyor, onarıyor; yönetim çevresi, *Aderbadagan* (Aras güneyindeki Tebriz Vilâyeti) hududlarına da, varıyordu". Bu uğurda, bütün gayretiyle çalışıp, "*İncil vaazları*"nı *Tanrı*'nın yardımıyla, ülkenin her yerine yayıyordu. Bütün kiliseleri yapıp, işlerini yoluna koyduktan sonra, bir yaz "*Masagetler'in Arşaklı Kıralları Sanesan*'ın (Dağıstan'daki yaylak) *ordugâhı*'na gitti, ki *Masaget Kıralları*'yla *Armenyadakiler* arasında, akrabalık vardı; çünkü onlar, aynı kökten (Arşaklılar'dan) geliyorlardı. "Çok büyük bir *Hun ordusu*'na kumanda eden bu *Kıral*'a kendisini takdim eden *Grigoris*, onların önünde, *Hz. İsa'nın İncili*'nden vaazlara başlayınca (Türkçe konuşmuş olacak ki, anlasınlar) "*Tanrı'yı, yeniden tanıyınız*" diyerek; artık akından, yağmadan, kötülüklerden vazgeçiniz yollu konuşunca, "*Hunlar, dikkatle dinliyorlardı*".

Sonunda, *Sanesan*, (onun *Armenya Kırallığının* bir ajanı olarak, akılla doyan ordusunun, bu alışkanlıklarını bıraktırtma girişiminde bulunduğu inananak), kendi ordusunun yanına vardı. "Bir azgın at getirterek, genç *Grogoris*'i, onun kuyruğuna bağlatıp, *Kuzey* (Hazar)-*Denizi*'nin kı-

yıllarına saldı ki, ordugâhı *Vadnean Düzlüğü*'nde idi". Hz. İsa Vâızı *Genç Grigoris*, şehîd oldu; sonra onun cesedi, getirilerek, "*Armenya* ucunda *Ağuvank Ülkesi*'nde *Hapant*'ın *Amaraz köyünde* gömüldü".

Yine B. FAUSTUS (III, 7), aynı "*Sanesan*"ın (332 yıllarında) "*12 kabile*"den topladığı büyük bir ordu ile, *Arşaklı II. Khosrov*'un ülkesine akın ederken, öldürülmesi ile, "*Aziz-Grigoris*'in öcünün alındığı" nı anlatır. Özeti, şöyle:

"Bu sırada *Masagetler Kırallı Sanesan*, akrabası *Armenya Kırallı Khosrov*'a karşı, dinmeyen bir kin besliyordu". Bu yüzden: "*Hunlar*"dan, *Po(s)khlar*'dan, *Tavasbar* (*Tabasaranlar*)dan, *Hecmadaglar*'dan, *İcmakhlar*'dan, *Katlar*'dan, *Teguar* (*As/Osetli Digorlar*)dan, *Kukarlar*'dan, *Çiçpler*'den, (PLINIUS'ta "*Sylbanoi*" denen ve TSO'ndeki "*Çilbantığı*"/*Kazbek*'e ad veren *Kıpçak* oymağı) *Çilplar*'dan, *Palasclar*'dan", *Eker-suanlar* (*Eker/Acara* ve *Suvanlar*)dan, daha birçok çadırlarda ve arabalar'da yaşayan göçebe kabilelerden, sayısız çeriler topladı. "Hudud sayılan büyük *Kür* ırmağını geçerek, *Armenya*'ya girdi". Ülkeyi, ta (batıda) "*küçük şehir Sadal* (*Gümüşhadedeki*, eski *Pont* hudud şehri ve sukemerleri kalıntılı "*Satala*", şimdiki "*Sadak*")dan (doğuda, *Tebriz*'den ibaret) "*Aderbadagan-Kançakı*" na kadarki yerleri yağmalayıp, vurdurdu. Sonra, (*Ağrı*, *Revan*, *Kars* illeri ile *Pasınlar* kesimini içerisine alan *Arşaklı Hanedanı Hâs-Mülkü*) "*Ararat Eyaleti*"ne geldi.

Bu sırada, "*Masaget Kırallı*'nın kardeşi *Armenya Kırallı* (*Khosrov*)", "*Govk* bölgesindeki (devlet hazinelerinin saklandığı ve korkulu zamanlarda saray-halkının sığındığı, *Eski-Bayazıt Kalesi*'nden ibaret) alınmaz *Taryun-Hisârı*'na kaçtı; onu, "*Armenya Büyük-Pontifi* (*Katolikosu*) yaşlı (*Aziz*-) *Vertanes*" de takib etti. *Roma Ülkesi*'nden yeni dönen ve hemen *Ülke Elbeğleri*'ni çerileriyle toplayan *Başkumandan Mamikonlu Vaçe*, önce düşmanı (*Göle*'deki) "*Buğatepe*"de konaklamış duydu. *Sanesan*'ı, başkent (şimdiki *Revan-Üçkilisesi/Açmidzin* yerinde) *Valarşabad*'ı yağmalayıp dönüşünde, (bu şehrin kuzeyinde ve *Gökçegöl*'den gelen) "*Kasak*" çayı boyundaki "*Oşakan*" *Hisarı* yakınında yendi. Kalanları, (*Kafkaslar* kuzeyinde) *Palasicler Ülkesi*'ne kadar kovalayan *Mamikonlu Başkumandan Vaçe*, *Büyük-Kıral Sanesan*'ın kestiği kellesini, "*Armenyalılar Kırallı*"na sundu". O da, bunu görünce, ağlamağa başladı ve: "-Evet, o benim için, bir kardeşti, *Arşaklı kökünden bir Prens*'di" dedi. Böylece,

“Alanlar’ın, Masagetler’in, Hunlar’ın ve öteki kabileler’in orduları yenildi”; bundan sonra, uzun yıllar barışla geçtiği gibi; “Aziz-Grigoris’in (acıklı) ölümünün öcü de, Sanesan’dan alınmış oldu”.

KHORENLİ (III, 3), “Sanesan” adı yerine, “Arşaklılar ırkından çıkan Sanadruk” diyerek; onun, kendisine güvenle gelen *Episkopos Grigoris*’i, tuzağa düşürüp; onu, “vefasız ve sahtekâr *Ağuvanklı* kimseler, barbarlar, *Kaspian-Denizi* yanında atlarının ayakları altında ezdirerek”, canına kıydıklarını, anlatır.

FAUSTUS ve KHORENLİ’nin kaynakları, *Aziz-Grigoris*’in, *Albanlar* ülkesi kuzeyinde ve *Kaspiyan (Hazar)-Denizi*’nin kuzeyde kaldığı bir kıyısında “şehid” edildiğini gösteriyor. Bunun hâtıralarını, aşağıda (29. Dipnotumuzda) anacağız.

3 – *İslâmî-Yazı’ya Geçmiş Türkçe Kaynaklar: “Dede-Korkut Oğuznâmeleri”* parçalarına, bu adın verilmesi, yerinde olur. Çünkü, çok sağlam coğrafya adları ile *Elbeğleri Hanedanları soykütükleri* ve *tarihî hâtıraların* izahı ancak, eskiden Yunan ve Süryanî, 406 da “*Mesrop-Alfabesi*”nin düzenlenmesinden sonra, o yazıya çevrilmiş olan metinlerden, “İslâmlaştırılmış” bir yeni-metin ortaya konduğu, her yönüyle belli olan KDK ve benzeri “*Oğuznâmeler*”in yorumu, aslâ başka türlü yapılamaz. “*Ozanlar*”ın hâfızadan, bu kadar sağlam coğrafya ve târih-hâdiseleri ile târihî vasıfları yansıtan “boy” (destan) ve kütükleri, ağızdan-ağıza aktarmaları, imkânsızdır.

“*Dede-Korkut Oğuznâmeleri*”ndeki *Albanlar* üzerine olan kütük (künye) haberler ve vasıfları, *VI. Türk Tarih Kongresi*’ne sunulan *Bildirim*’de, belirtmiştim. M. Ö. 66 yılında *Romalı Pompeus Ordusu*’na baskın yapan “*Albanlar kralı*” “*Oroezis/Oroizes*”, hanedan adı olup, KDK’da “*Oruz-Koca*” ve TSO’nde “*Afrasyaboğlu Alp-Arız*” diye anılıyor. Bunun torunu “*Delü-Dondar/Tondar Bek*”²³, “*Demürkapu-Dervendi*” (Dağıstan güneyindeki *Derbend*) hâkimidir.

²³ Bu adı, “*Dundar/Tundar*” diye (M. ERGİN, “*Dede Korkut Kitabı*”, Ankara 1963, s. 81, 98, 298 ve “*Dundar/Dündar*” (Orhan Ş. GÖKYAY “*Dedem Korkudun Kitabı*”, İstanbul 1973, s. DXXIV), yazmak yanlış; doğrusu, “*Dondar/Tondar*”dır. Kuzey-Azerbaycan’da *Gence*’nin (1924 ten beri Ermenistan’da kalan) *Batı-Karabağ*’ın/“*Zengezur*” kesiminde “*Dondarlu*” denen Türk köyü, vardır (bu addaki bir oymağa göre anılmış). (“*Kavaskiy Kalendar na 1910 god*”, Tiflis LXV. Yıl, “*Alfabetik Yeradları*”, IV. kısım, s. 248).

Sakalar'ın, HERODOT'taki "*Basilik*" (Hükümdarlık) denen hâkim boyundan ve "*Partaw/Bardaw*" şehrinde adı yaşayan "*Partatua*" (M.Ö.680-654) sülâlesinden geldikleri için, TSO'nde (39-40.satırlar), "*Afrasyâb-oğlu Alp-Arız Bek*"; *Oğuz-Elteri*'nin "*Kırkıl-Sakallu*"(yani Yaşlılar/Senato) *Derneği Başı* oluşundan, B.E.'da, "*Altmış Kırkıl-Sakallu Koca'nun Ulu'su Oruz-Koca*"; KDK'da (II., VIII. Boy), (*Oğuz-Elteri*'nin "*Beğlerbeği*") "*Kazan-Beg'ünğ Tayısı*, atağzlu²⁴ (dedilli-konuşan) *Oruz-Koca*" (IV. Boy), "*Tokuz-Koca Başları Oruz*"; (XII. Boy) "*Taş-Oğuz Beğleri*"ni, evindeki "*Yığınak*"ta toylayıp (şölen verip), gelen "*cümle Beğleri khil'atla*"mış olduğundan, "*Taş-Oğuz/Bozok*" kolunun başı olan "*Oruz-Koca*"; yeğeni "*Kazan-Bek*" ile savaştı; onu, göksüne vurduğu "gönder"ini geçirip attan yıkan *Kazan*'ın verdiği işaret üzerine; (Mamıkonlu Başkumandan) *Kara-Kona(k)*, atından inip, "*Oruz'un başın kesdi*". (Bu da, 333 yılındaki *Sanesan Savaşı* hâtırası, "*İç-Oğuz'a Taş-Oğuz âsi*" olduğu XII. *Boy*'dur.).

a — *ALBAN Adı*: KDK'da, "*Alp*"; "yiğit, koçak, kahraman", islâmî anlamdaki "gaazi" yerine kullanılıyor. KAŞGARLI Mahmud: *İranlılar*'ın "*Afrasyab*" (ki, "Savaş-İlâhı" anlamı da vardır) dedikleri bu *İlk Türk Cihângiri* adının, hepsi sıfat olan türkçe, "*Alp Er Tonga/Tonga Alp Er*", ayrıca "*Alp-Aga*", "*Alp-Tigin*" sıfatlı *Türkler*'den bahseder. KDK'da da: "*Alp-Erenler, Alp-Yiğitler, Alp-Ozanlar, Üçyüzaltmışaltı Alp*", sıfat olarak anılır. "*Alplar-Başı Kazan*" (IV., VIII. Boy). (Yalnız bir kez anılan) "*Kâfirler*'i, it ardına birağıp khorlayan* El'den çıkup *Aygır Gözü* (Ögüzlü) *Suyu*'ndan (Aras-Kür tek kol olarak kavuşup denize akar, bunun eski adı) at yüzdüren *Elliyedi Kal'anunğ kilidin alan* (BELÂZURÎ'de, 1866 De Goeje neşri, s. 315: "*Çeşmedân*" denen, "Lekez"/Lezgi kasabası hâ-

²⁴ KDK'da (II. Boy), Yeğeni "*Kalın-Oğuz'un Devleti*" *Kazan-Khan*, "Ala-Leşker ile (Arkuri-Yatan) Ala-Tağ'a (Argı/Ağrıdağ'a) ava çıkma kararı verince, (Divân'da, onun Sol-Yanında oturan Tayısı), "*At-Ağzlu Oruz-Koca*, iki dizinü üstüne çöktü, eydür: *Ağam Kazan*, Sası-(kokuşmuş/bozuk) dinli *Gürcistân-Ağza*'nda oturursun; (Arşaklılar'ın son merkezi Düwin'den ibaret *Altun-Takhtu*'ndaki *Ordu*'n (otaklarının) üstüne, (koruyucu olarak) kimi korsun? *Kazan* eydür:- Üçyüz yigid-ilen *Oğlum Oruz*, merüm *Evüm* üstüne dursun dedi". Hem, *Oruz-Koca*'nın, kütüğündeki sıfatından, hem bu boydaki öğüdünden, onun, "delilli, geleceği-gören biçimde konuştuğu" anlaşılıyor. Öteden beri *Kars*'taki *Yerli* halkımız ile *Çıldır* ve *Arpaçay*'daki "*Karapapak*" denilen çoğu yaylakçı-kışlakçı ahali-miz, "*at-ağzlu*" deyimini, ağır-meclislerde, âile-toplantıları sırasında, "...kişi, atağzlıdır, sözü-sohbeti dinlenir ve tutulur"; "senin kaynatañ (veya kayınların), *atağzlu kişidir, sözü yere düşmez*" yollu konuşurlar. "*Oruz-Koca*"nın bu vasfını, *At ağzlu, ağza at gibi olan*" (yani upuzun çeneli, at-suratlı) diye yormak (Orhan Ş. GÖKYAY, "*Dedem Korkudun Kitabı*"; İstanbul 1973, s. 167), çok yanlış olup, onun ırkî vasfına da aykırıdır.

kimi) *Ağ-Melik Çeşme Kızı*'na nikâh eden* *Sonısandıl* (Sandal? belki, yukarıda anılan "Masagetler Kırallı Sanesan"?)-*Melik*'e kankusduran* Kırk (çeşit) cübbe bürünüp, otuzyedi kal'a beğününğ kızlarını çalıp, birbir boynun kucan* Yüzünden, dudağından öpen *Ilak-Koca oğlu Alp-Aran*, çapar yetdi, (Kuzey-Kafkaslar hâkimi Şawkal/Şamkhallar'ın atası) "*Alaca-Atlu Şavkalı-Melik*" (akıncılarının, *Oğuz*'dan yağmalayıp götürdüğü mal ve *Kazan*'ın çoluk çocuğu ile konakladığı, *Tiflis* kuzeyindeki "*Daryal Geçidi*"nden ibaret) "*Kapular-Dervendi*"nde konmuşken, oraya yetişerek *Kazan*'a yardıma koşan (*Oğuz Beğleri* arasında) "*Çal kılıcun Ağam Kazan yetdüm dedi*" (II. Boy). Bunun adı, hareketli olarak "*Vatikan-Yazması*"nda (s. 66) da, "*Alp-Aran*" yazılmış, ki her ikisi de, doğru olsa gerektir.

KDK'un öteki Boylarında: "Ejderhalar ağzı'ndan âdem alan *Delü Avran*."²⁵ Altı-perli çomağı'yla (Döne)bilmez *Dolak*²⁶ Avran, "Aygır-Gözler (Suyu'ndan at) yüzdüren" Elliye Kal'anunğ kilidin alan "*Ilak-Koca oğlu Dolak-Avran*" (VII. Boy). "*Dönebilmez Dolak-Avran*" (X. Boy). "Öz adına khoryalan" El'den çıkan "Elliye Kal'a'nunğ kilidin alan" *Ilak-Kocaoğlu Dönebilmez Dolak-Avran*" (XI.Boy). Görülüyor ki, aynı elbeği hanedanı, hem "*Alp Aran*", hem de "ejderhalar-ağzından âdem alan" vasfından dolayı, "*Delü-Avran*" (*fazla şişmanlığından*) "*Dönebilmez Dolak-Avran*"; atası ise, "*Ilak-Koca*" gösteriliyor. Bu hanedanın,

²⁵ Bu adı, KDK için "avran" biçiminde, okumak gerekir. Çünkü, *Doğu-Anadolu*'da yerli halk dilince, *Ahlat*'ta *Süphan-Dağı*'nda yatan veli "*Avran-Gazi*", Atalar sözü, (işi çok, başa çıkılması güç anlamında) "*Ev, avran'dır*" (ev, ejderha gibidir); *Debbağlar*'ın pîri de, "*Akhi-Avran*" bilinir.

²⁶ Bu deyim, "*Dülek*" (M. ERGİN, "*Dede Korkut Kitabı II*" Ankara 1963 s. 98) veya, "uslu, rahat, ağır(başlı), sâkin, kâmil; alçak gönüllü, itaatli, yumuşak başlı, çok döl veren, itaatli, sâbit, berkarar, güvenilir, dürüst, temkinli" anlamlarında türkçe-sözlüklerdeki gibi (Orhan Ş. GÖKYAY, "*Dedem Korkudun Kitabı*"; s. 199) sanmak, yanlıştır. Çünkü, onun kütükteki vasıflarına uymaz. Doğrusu, KDK'daki birçok *Beğ Kütüklerinde*, asıl isimden önce gelen deyim: *Bögdüz-AMAN*", "*Alp-RUSTAM*", "*Bay-BECAN*", "*Bay-BURA(T)*", "*Şor-ŞAMSOLDIN*" "*Salvur(Salur)-KAZAN*" adlarındaki gibi, boy/oymak yani etnik sıfattır. Bu da, *Azerbaycan*'da "*Dolak*" adlı yaygın bir boyun temsileisidir. EVLİYA - ÇELEBİ (II, 253-254), anadili türkçe olan ve *Tebriz*'de "şi'i" mezhebinde "*Terekeme*" (Terâkime/Türkmenler) ve "*Auşar*" ile birlikte yaşayan "*Gök - Dolak* kavmi çokdur" diyor ve *Kuzey-Azerbaycan*'da da, "*Gök-Dolaklar*"dan bahsediyor. Bunların bir de, "*Kara-Dolak*" kolu vardır. Bilindiği gibi, dilimizde "*dolak*", topuktan dize varınca sarılan tozluk gibi nesneye denir. En çok, ata-binenler ve çalı-çırpı içinde veya bağ-bahçede çalışanlar, potur/şalvar üzerine, ayağa dolak sararlar. *Bakû*'nun *Gökçay* ilçesi *Kürdemir* kesiminde halkı "*Tatar*" (Türk) olan "*Gökdolaklı*" köyü; ve *Gence*'nin *Karabağ* merkezi *Şuşa* kesiminde yine halkı Türk (1908 de, 2285 nüfuslu) bir "*Karadolak*" kasabacı olduğu biliniyor ("*Kavkaskiy Kalendar na 1910 god*" -LXV. Yıl, IV. Bölüm, s. 223, 273).

“Sakasen”e adını veren *Sakalar*’dan değil, onlarla soydaş “*Kaspi/Kaspian*”dan geldikleri ve köklerinin “*Ilak-Türkleri*” olduğu, bu kütükten iyice anlaşılıyor. *Farsça*’da “*q/ka*” sesi olmadığı ve bu dilin tesiriyle “*ق*” yerine “*ك*” kullanılıp, *Farslar*’ca: “*Kâşgar, Kâşân, Kârs, Kâğızman*” bugün de, “*bânk* *بانك* ? *kônşul, çikôlat*” yazıldığını, biliyoruz.

Rahmetli A. Zeki V. TOGAN, “*Kaspi*” ve “*İlek/Ilak*”lar için, şu bilgileri veriyor: *Akhamenidli Kserkses*’in (M.Ö. 486-465) *Ortaasya Seferi*’nde, “*Baktrahlar*”la beraber, *Sagarti* yani *Sakalılar* ve *Kaspi*, zikrolunmaktadır. Yunan müelliflerinin, “*Kür*” ırmağı ağzlarında yaşayan bir kavim olarak gösterdikleri “*bu Kaspiler, ne İran, ne de Turan ırkına mensuptu; onların Kafkas ırkları’na mensup bir kavim olduğu sanılıyor*”. Fikrimce, *Anau*’da ve *Horasan*’ın diğer noktalarında, *Aryanîler*’den önceki (M. Ö. 4500, hattâ 9000 yılına çıkarılan) medeniyeti, bu harabelerde birçok eserler ve *at kemikleri* bırakmış olan *Altay Kavimleri*’nin cedleri ile, bu *Kaspiler* yaratmış; *Sumer* ve bazı diğer *Önasya* medeniyetleri’nde iz bırakan bu eski *Altaylılar*’la beraber, *Kaspi kavimleri*’nin cedleri bulunmuşlardır” (*Giriş*, s. 23-24).

Eski bir *Türk* millî an’anesine göre, *Yafes* oğlu “*Türk*’ün *Dört oğlu*: *Çigil* (Çikler/Sakalar), *Barsgan/Barskhan*, *Ilak* ve *Tüng* idi. Bunlardan: “*Çigil*’ler’in *Talas* (Taraz), *Çu* ve *İle* (ırmakları) havzalarında; *Ilak*’ın kendi ismiyle tesmiye olunan, *Taşkent* doğusundaki *Âhengerân* (= Demirciler) *Vilâyeti*’nde; *Barsgan*’ın, (Tanrıdağlar batısındaki) *Isık* (= Kutlu)-*Göl* etrafında, yayla mevsiminden sonraki zamanı (da), şehirlerinde ve kasabalarında geçirdiği, târihî kaynaklarımızla da sâbittir”. Bunlardan *Demircilikleriyle* ünlü “*Tarkhanları*” bulunan(ki, *Ilak Ülkesinin* bugünkü adı, *farsça* “*Âhengerân*” da, *Demirciler* demektir) “*İlek-Khan isimli*”, Çin kaynaklarında M. S. 250 yılından başlayıp anılır. *Türk*’ün 4.oğlundan doğan, “*Tüng* yahut *Nutal*” kavmidir (“*Giriş*”, s. 27-28, 411-412, 421). (Eserini 951 de yazan) “*İSTAKHRÎ ve diğerlerinin Ilak* yani *Çatkal-Dağları*’nı, *Kırgız Ülkesi*’ne bitişik göstermeleri”yle, 850 yılından sonra *Kırgızlar*’ın onlara komşu geldikleri anlaşılıyor (“*Giriş*”, s. 143, 450).

Burada, *Türk Tarihinin bir bilmecesi* de, KDK ile çözülmüyor: *Kaspi-ler, sonraki Ilaklar'ın ataları idi. Kuyumculukla geçinen ve çelik-ustası* (yaptıkları kamalardan, halka yapılıncaya değin kıvrıldığı halde, kırılmayan çelik üretmesini bilen ve türkçe “Kübeçi”, farsça “Zırkhgerân” (= Zırkhçılar) denen oymağın da dahil bulunduğu *Dağıstan*'ın yerli ahalisi olup, bugün “Lezgi” ve “Kazı-Kumuk” denen kavimden olan (1921 de bize iltica ile İstanbul'da kuyumculuk ve çok iyi Arapça bildiğinden İslâmî eserler uzmanlığı yapan) rahmetli dostum Şerafeddin EREL, şu bilgileri veriyor: “*Lekler/Kazı-Kumuklar-Gazi-Kumuklar: Doğu'dan Dargular (Kübeçiler, bunlardan), batıdan ve kuzeyden Avarlar, güneyden de (Samur-Özen boyundaki) Küreliler*’le hududlandırılan sahada yaşayan *Gazi-Kumuklar*’a, *Avarlar GUMİK* ve *TOMA, Dargular BULİKÂN* ve *KUMUÇAN, Gürcüler LEKİ* (sondaki “i”, Gürcü diline göre ektir, aslı “Lek”) derler. *Gazi-Kumuklar* da kendilerine, *LEK* ve *GUMUÇİ* tabir ederler. *Lek* ismi, ilmî eserlerin birçoğunda, *LAK* olarak yazılmıştır. Biz buraya, halkın telâffuz şekli olarak, *LEK* diye aldık”

“*Dağıstan* yaylasının orta bölgesinde bulunan *Gazi-Kumuklar*’ın topraklarından (Kıpçak/Kumuk-Ağzı ile “Koy = Koyun-Suyu” denen ırmağın baş kollarından en güneydeki) *Gazi-Kumuk Koyusu* adı verilen bir ırmak geçer. *Gazi-Kumuklar*’ın merkezi, VIII. Yüzyıldan kalma Câmîi bulunan *Kumuk kasabasıdır*”. Kitabını 920 yılında yazan, “*İbn Rusta*’da, *Kumuk Kasabası*’na, “*Kasabatü'l-LAK*” deniyor. “*Laklar*’ın *Kasabası* manasına gelir. (Laklar/Lekler) *GUMUÇİ, MUGARKHİ, ÇAYMI ve VİSKHİ* adı altında, dört bölgeye ayrılmışlardır. Pek az lehce farkı ile, aynı dili konuşurlar. Seksenüç köyde, 60-70 000 nüfusdan ibarettirler”. Bunlar, *İslâm* dinini ilk kabul ederek, çevrelerine de yaydıklarından; “kendilerine *Gazi* unvanı verildiği rivayet edilmektedir. *Gazi-Kumuklar, Sekizinci Yüzyıldan Onaltıncı Yüzyılın ortalarına, yani Şamkhallar*’ın (Orta-Dağıstan’dan ayrılıp) *Khazar-Denizi* kıyılarına (Tarku’ya) göçetmelerine kadar, *Orta-Dağıstan*’da hâkim olmuşlardır”.

“*Gazi-Kumuk hükümdarları*’na *Şamkhal, Şavkal* (KDK’daki, “Alaca-Atlu Şavkalı-Melik”) denilmektedir... “*Şamkhal*” adı, (1327 Yılında Rus Kaynağında, “*Şevkal*” ve) *Temür Zafernâmesi*’nde (1395 te “*Şavkal*” olarak geçmektedir. Bundan sonraki eserlerde, bilhassa Türk tarihlerinde, *Gazi-Kumuk Hükümdarları*’ndan, *Şamkhal* diye bahsedilmiştir. Fakat, *Gazi-Kumuklular* ve (Terek ırmağı boylarındaki) *Çeçenler, ŞAVKAL* un-

vanını kullanmışlardır. Bu kelime, *Gazi-Kumukça*'da, 'yerde-şerefli, (şav = şeref/türkçe "çav" gibi/kal = yer/dünya) anlamına gelmektedir. Bunun, *İslâmiyet*'den önce, *Gazi-Kumuk Hâkimleri*'ne verilmiş bir unvan olmak ihtimali vardır. (Türk kaynaklarında ve) *Dedekorkut-Oğuznâmeleri*'nde de, *Şamkhal için, Kızılelma Padişahu, Kuzeyliler (Kıpçaklar)-Kağanı ve Alaca Atlu Şavkalı-Melik* denilmektedir²⁷.

Destanî Kartel (Gürcistan) Tarihi'nden: *Nuh-Nebi oğlu Yafes*'in oğlu *Avanan*'ın oğlu *Tarşis*'in oğlu *Targamos* (Tevrat'taki "Togarma" denen Türkler'in atası), yukarıda işaret edildiği gibi, *Karadeniz ile Hazar-Denizi* arasında "*Targamoslu*" denilen 8 Kavmin atası olan *8 Oğul*'un babasıydı. Bunlardan, 3.sü "*Bard'os*", (tarihteki "Sakasen"e ad veren Sakalar'ın atası olup, *Aran/Karabağ*'ın merkezi) "*Ran (Aran)lılar*" bölgesindeki "*Bardaw*" şehrini yapmıştı. (HERODOT'daki, "*Sakae*"/*Sakasen*'de oturanların doğu kuzey komşusu, "*Kaspianlar*"ın atası da, şimdiki *Lezgi/Lekler*'in uluatası) onun 5. Oğlu "*Lek'os*" da denen "*Lekan*"a, "*Derbend (Khazar)-Denizi*'nden (kuzeyde) *Büyük Lomek (Terek)* ırmağından *Büyük-Khazaret (Edil/Volga)* ırmağı'na varınca yayılan yerler", yurt verilmişti (K.Ç., I.15-18).

"*Alban*" adı, şüphesiz ki, türkçe "*Alb/Alp*" sözünün "*an*"lı çoğul biçiminden ibarettir. *Sakalar* ile gelen ve *Van* doğusu ile *Hakâri* kesiminde yerleşen bir boydan kalan iki kale adı, "*Büyük-Albak*" (*Van-Başkalesi*) ve "*Küçük-Albak*" (ikisi de, *Zapsuyu* boyunda), "*Alpak*" (= *Alplar*) biçiminde de, 470 yılından beri anılıyor (*V.L.*, I. 242 ve II. sütun n. 2).

b — *ARAN* Adı: "*Reşideddin-Oğuznâmesi*"nde, *Oğuz Khan*'ın ordusuyla "*Derbend*"i geçince, "*Şirvan*"a (*Kür* ırmağı soluna), sonra da "*Aran*"a gelip, "*Kür ve Aras ırmakları arasını yurt ve karargâh olarak, seçip kışı orada geçirdiği*" belirtiliyor²⁸. Çünkü, kışlak olarak yaşanmağa çok elverişli iklimi vardır. Bu yüzden oraya, "*Aran*" (arapça'da "*Al-Ran*"/*Arran*) denilmiştir. Bu deyim, türkçedir. *KHORENLİ* (II,8)de, M.Ö.II. Yüzyılda "*Parthı Valarşak*"ın bu ülke beğliğini verdiği "*Yiğit (Alp)-Aran*"dan bahsederken, onun "*tabiatinin yumuşak*" (ikliminin tath) oluşunu da, belirtmesi, bu yüzdendir. *Türkler*, bütün büyük "*Kışlak*"

²⁷ Şerafeddin EREL, "*Dağıstan ve Dağıstanlılar*", İstanbul 1961, s. 38-39.

²⁸ A. Zeki Velidî TOĞAN, "*Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlili*", İstanbul 1982, s. 30-31.

yerlere “Kara” sıfatını vermişlerdir: “Kara-Balgasun”, “Kara-Korum” (buradaki “Korum”, tam “Mahrûsa”= Korunmuş, Emîn-Yer demektir ve başkent anlamına da gelir; bunu “Kurum” okumak yanlıştır), “Kara-Khoçu”, “Kara-Amid” (Artuklu ve Akkoyunlu kışlak-merkezi Diyarbekir) gibi, *İlhanlılar*’dan beri “Aran”a, “Kara-Bağ” denilmesi de, iyi kışlak oluşundandır.

Bugün, bütün *Azerbaycan* ve *Doğu-Anadolu*’da (*Karlılar*’ca, “İğdir-Ovası”, “Aran” yerdir, kışlaktır), “Yaylak/Dağ” tersi olarak “Aran” deyişi, “Kışlak” anlamında kullanılmaktadır. KAŞGARLI Mahmud (I, 76), “Aran” için (yalnız kışın kullanılan) “at tavlasi, ahır” anlamını alarak, onun temiz türkçe olduğunu belirtmiştir. *Buharalı Şeyh-Süleymân*, “*Lûgat-i Çağatay ve Türkî-i ‘Osmânî*”sinde (s.7), “Aran” deyişinin, bütün anlamını vermiş: “*Ağıl. Akhur. Kuş ve şikâr hayvanlarının rehğüzârlarına konulan ve çakılan sîkh(demir şiş) ve kazıklar. Havâsı mu’tedil yer*”.

— oOo —

IV. BÖLÜM: “Albanlar Tarihi”nden, Türk-Töresi’ni ve Dil’ni Yansıtan Misaller (DOWSETT neşrinden).

A) “I. KİTAP”tan: IV. *Bahis*’te, KHORENLİ’de (II, 6, 8) nakledildiğini gördüğümüz, “*Büyük Kafkas (sıra-)Dağı*’na varınca hâkim olan *Partli ‘Valarşak*’ın, (M. Ö. 120 lerde) *Armenya*’ya düzen verirken, “*Yafes*’ten inen *Sisakan* âilesinden *Aran*’a, *Aras*’tan, (batıda) “*Hnarakert*’e değin olan “*Ağuvank Bölgesini*”ni verdiği; onun “*tatlı/yumuşak*” tabiatından, Ülkenin bu adla anılmış olduğu; “*Uti, Gardman, Covd*’lar ve *Gargar*’lar *Beğlikleri*”nin de, onun neslinden geldiği, anlatılıyor.

IX. *Bahis*’te: (Anası karnındayken şahlığı ilân edilen, Sasanlı II.) “*Şapuh*(Şahpur)un (309-379) eniştesi olan *Albanlar Kıralı Urnayr*”, (325 te ölen) *Nurlandırın Aziz-Grigor* tarafından *Hıristiyan* edildikten sonra, *Albanlar* için (onun torunu) “*Genç Aziz-Grigoris*’i, *Katolikos*” olarak ülkesine getirtmişti. (Böylece: Türklerce kurban edilen *At ve Koyun Heykelli Kabirtaşları* kullanmayı devam ettirme; *Domuz*’u haram sayma; devlet-kuşu *Kartal*’ı, Kilisenin arması edinme; *Vaftiz-Babası âilesinden kız-alıp verme yasağı* gibi, [ki, *İslâm* olunca da, “*Kivrelilik*”

Töresi'nde bu gelenek, yaşayagelıyor] Aziz-Grigor/Dede-Korkud'un kurduğu *Grigoryan-Hıristiyanlık*, *Albanlar*'da da yerleşmeğe başladı).

Görülüyor ki, yukarıda anılan, *Aziz-Grigoris'in şehid edilmesi*; *Kıral Urnayr*'ın, kayını Pers Şâhı'na tarafdar olup, 369 da *Arşaklılar* ile savaş sırasında, *Başkumandan Mamikonlu Vaçe*'nin eline düşmüşken, kaçışı, bilmezden gelinmiş!

X. *Bahis*: *Sasanlılar*, 428 de *Düwin*'deki *Arşaklı Kırallığı*'nı kaldırıp, yerine "*Marzban*" / Uçbeği denilen Umumîvâliler tayin etmiş; *Alban Kıralı Urnayr oğlu Vaçe*, anadan *Sasanlı* sülâlesine mensup olduğundan, ona dokunmamış; ancak (II.) *Yezdgerd* (439-457) onunla, anasını da, zorla "*Muğ*" (*Zerdüş*t) dinine sokmuştu. (*Gökçegöl* ile *Nahçıvan* kesimini içine alan) "*Si-Unik*" ülkesi'nde bu sırada, "*Varazvakan* âilesinden *Vasak*" (442-452), *Armenya Marzbanı* tayin edilmişti (R. GR., s. 183,189).

"*Zalim Yezdgerd* ölünce", onun tahtına geçmek için iki oğlu arasında çıkan ve iki yıl süren kardeş kavgaları sırasında, *Alban Kıralı Vaçe* ve *Anası*, yeniden *Hıristiyanlık*'a dönüp, *Ülkesi*'nde de bu dini canlandırdı. *Yezdigerd*'in küçük oğlu "*Peroz*" / *Perviz* (459-484) tahta geçince, *Vaçe*'ye haber gönderip, kendisine itaat etmesini istedi. *Vaçe* de, (hem dinini, hem ülkesini Ateşetapan Persler'den korumak için, kuzeyde, *Demirkapı/Debend*'i yeni adını, *Çol/Çor*'dan alan) "*Çolay-Kapıları*"nı açarak, *Maskut* (*Masaget/Kıpçaklar* Ordusu'nu beriye geçirdi. Ayrıca, (*Dağistan*'daki, yukarıda adları anılan) *Oniki-Dağlı Kırallar*'la ittifak edip, (onlardan da aldığı kuvvetlerle) *Aryan* (İran) ordusuna karşı yürüdü; ve onun, şâhâne ordusuna çok telefata verdirdi".

İran Şâhı, "*Vaçe*'ye iki-üç defa yazdığı mektuplarla, çok istediği halde onu itaat ettiremediği gibi; *Vaçe* de, yazdığı cevaplarında: *Peroz*'u, *Armenya Ülkesi*'ni haksız olarak bozup yıkmakla, *Beğleri* öldürtmüş ve tutsaklarına da işkence yaptırdığı için, azarlıyor; kendisinin de, (*Hıristiyan*) dinine hiyanetle yaşamaktansa, işkenceli ölmeği tercih ettiğini, bildiriyordu".

"*Peroz*, ne şiddet, ne de tatlilikla *Vaçe*'yi yola getiremeyeceğini anlayınca, "*Khaylandurk Ülkesi*'ne büyük bir hazine gönderdi: (*Tiflis* kuzeyindeki) *Alan-Kapıları*'nı (*Daryal-Geçidini*) açtırıp, (oradan) kalabalık *Hun Ordusu*'nu beriye geçirdiler. Yıl boyunca, *Albanya Kıralı*'na karşı savaştılar". İki tarafın da askerleri azaldı, ülke yıkıma uğradı. Sonunda

“*Peroz, Vaçe*’ye haber salıp: —Aslında *Magian*(Zerdüştî) iken, *Hıristiyan* ettiğın (anan olan) kızkardeşimi ve (karın olan) yeğenimi, bana gönder de; ülken senin olsun”, deyince, *Mübarek* (*Vaçe*) de, onların götürülmesine izin vererek; kendisi ülkeden çıkıp, *İncil*’i alarak, dünya saltanatını bırakıp, dindarlığa başladı. Bunu duyan *Peroz Şah*, yaptıklarına pişman olup, and ederek ona; “Her istediğini yerine getireceğine, sözverdi. O da, ancak babasından kalan bin evlik hissesini alıp”, münzevîlerle birlikte nefsini, *Tanrı*’ya adadı.

Bu bahsin, KDK’daki VIII. Boy’da “*Oruz-Koca oğlu Basat*”ın, “*Oruz-Koca’nun Çobanı*” ile “*Perri-Kızı*”ndan doğarak, “*Oğuz-Eli*”ni “zabûn” eden “*Depegöz*” adlı devi öldürmesi (diye remizlendirilen *Ateşetapan Sasanlılar*’ı yenmesi) hâtırası olabileceği, akla geliyor.

XVI. Bahis: “*Vaçe*’nin hâkimiyetinden, *Dindar-Vaçagan*’a kadarki otuz yıl boyunca *Albanya*, hükümdardan yoksun kaldı”. Bu müddet içerisinde dinsiz *Parsia Hükümdarı* (*Peroz*), kudurmuş bir köpek gibi köpürerek, dünyadaki bütün Kırallıkları ortadan kaldırıp, Kiliseleri yıkarak, *Hıristiyanlığı yoketmek; kendi hâkimiyeti altında, Putatapıcılığı* kurmak istedi... Niçe *Armenyalı, Gürcü* ve *Albanlı Soylular*, ya zorla, ya büyük ödül ve memurluklar karşılığında, Putatapıcılığı (Zerdüştlüğü) benimsediler; birçok yerlerde “*Atruşanlar*” (Ateşgedeler) kuruldu... Sürekli kırgınlar yüzünden zavallı *Albanya halkı*, sefaletе düştü...(III.) *Vaçagan* da, tiranlığın aşırı kötülüğü yüzünden, “*Magian*” olmağa rıza gösterdiyse de, sürekli olarak Hz. *İsa*’ya dualar ediyor, perhizlere uyuyordu...

“*Tanrı*’nın gazabı, kana susamış *Parsia Hükümdarı* karşısına, (doğuda, Türkler’den *Ak Hunlar* denilen) *Heptalitler*’i çıkardı”... Onlar, *Peroz* ile oğullarını, beğlerini kılıçla öldürüp, ordusunu yendiler; “dinsizce biriktirilen sayısız servetlerini, yağmaladılar”; böylece, “*Peroz*’a, bütün milletlere yaptığı kötülüklerin, yetmiş katını tazmin ettirdiler”... *Tanrının Kilisesi*, sevinçle doldu..

XVII. Bahis: “Kötü bir kişi olan *Peroz*’un yerine, amucası *Valarşak* (Balaş) (484-488) geçince”, “*Dindar Kıral Vaçagan*”, ülkesinde yeniden *Hıristiyanlığı* ihya etti; her yerdeki *Ateşgedeleri* ve Putatapıcılık âdetlerini kaldırtıp, “çocukluğundan beri kötü (KDK’daki “sası”)—dinde kalanları, vaftiz ettirerek, kurtarılmaları buyruğunu verdi”, *Peroz*’un

lağvettiği Yerli Beğlikleri, yeniden kurdu. Tanrı'nın ilhâmıyla Pers Şahı Valarşak, her yerin, istediği dinde karar kılacağını ve hiç kimseye zorla Magian dininin benimsetilmiyeceğini, ilân eyledi.

“Dindar Vaçagan”, Hıristiyanlığa tam uymayanları, ağır cezalarla yola getirdi. Onun öğütlerini tutmayan “birçok Büğücü ve Kâhinler, boğdurulmak, sürgün veya tutsak edilmek suretiyle, mahvedildiler”. Birçok yerlere Piskoposlar, Rahibler ve Vâizler tayin etti; böylece, (Kür solundaki) Kambiçan (STRABON'daki “Kambysen”) ve (Kür sağındaki) Alban-Ülkesi, aynı Kilise-Düzeni altına alındı”.

XXVI. Bahis: “13 Mareri (= 26 Ocak 486 veya 487) Albanlar Kırallı (Dindar) Vaçagan'ın (Gence batısında ve Kür sağındaki Uti kesiminin) yazlık Aluen Konağı'nda: Din-Adamları, Beğler ve Halk arasındaki birçok anlaşmazlıkları görüşüp, bir karara bağlamak üzere, “Ulu-Dernek”(Kengeş) toplamıştı. Kendisi ve Hatunu'ndan başka, Başbuğ, 9 Bölgenin Piskopos ve Papasları ile Alban Ülkesi'nin bütün Zâdegânı”, bu toplantıya katılmıştı. Sonunda, bunların görüşüp hazırladığı, 21 Maddelik Yasa (Kanon) Kırallın huzurunda kabul edilerek, mühürlenip, ona takdim edildi. Bunun bazı maddelerinde, o çağdaki düzenli yaşayış, görüş, duygu ve ölçüler, cezalar belirtiliyor. Türklük belirtisi hususların başında, tam bir “Dernek/Kengeş” yapılmış olması geliyor. Konumuzla ilgili “Madde”lerine bakalım:

3. Madde - (Kilisede takdis ücreti olarak) “Azad-Mard” (Soylu)lar, “bir binek-atı” ve kollarından daha ne koparsa, verecekler.

4. Madde - Halktan olanlar, üç türlü mahsuktünden şunları verecek: 4 “griw”(ölçek) buğday, 6 ölçek arpa ve 16 desti (tas) şıra (şarab). Tarlası veya bağı olmayanlardan, bunlar alınmayıp; (halk, göçebe olduğundan) yerine, Koyunu olanlar, 1 koyun, 3 yapağı (kırkılmış yün), 1 baş peynir verecek.

11. Madde - Sebepsiz olarak, karısını bırakanlar ve nikâhsız-kadınla yaşayanlar, zalim ve cinayet işleyenler (kaatiller), Büğücü'ye (Kamlar'a) başvuranlar, bağlampa Saray'a götürülerek, öldürülecekler.

12. Madde - Ölünün üzerine (ağıtlar söyliyerek, şivan ile) ağladıkları zaman, ev-sahibi ile bunu yapan Gusan (Ozan)lar, eli-kolu bağlanarak Saray'a götürülüp, ağır cezalara çarptırılacaklardır. Onların arkasınca, âilelerinin ağlamalarına bile, müsaade edilmeyecektir.

B) “II. KİTAP”tan: I. Bahis: İran Şahı (II.) Hormizd oğlu (II.) Şapuh (Şapur) (309-379) çağının sonlarında, “Siunik” (Batı-Karabağ/Nahçıvan-Kapan-Gökçe kesimi) Beği Andok oğlu Babik, 25 yıl önce babasının, Ktesifon Sarayı’ndan, orası ıssızken getirdiği Hazine ile gömdüğü ve üzerine toprak tepe yaparak belirsiz ettiği Şalat - Kilisesi’nin yerinden, habersizdi; aynı zamanda, kimliğini saklıyarak, eşsiz güçteki yaratılışıyla, İran-Yarışları’nda birinci geliyordu. (373 yılında Kafkaslar kuzeyinden) “Hon’k” (Hunlar) Ülkesi’nden gelen Honagur (Hun-Oğur) (Başbuğu’nun İran’a akına gelip) Şah’dan, teke-tek vuruşacak er-dilemesi üzerine, Şapuh, biricik güvendiği Babik’i ona karşı gönderdi. O da, uzun boylu, iriyapılı, 50 türlü madenden yapılmış zırh giyinmiş, koca kafası’na (çenealtından) çivili tulga örtünmüş, alnı bakır levhali; bir elinde uzun kargısı ve ötekinde parlayan kılıcını tutmuş bulunan bu hasmına karşı yürüdü: “Tanrı’nın yardımına güvenip; Siunik-Kiliseleri’nden yardım diledi; savaş kılığını giyindi; incilerle süslü ve zırh kaplanmış kaplan biçimindeki tolgasını güzel başına geçirip, kılıcını (soldan kemere asılı olarak) kuşanmış, altın işlemeli kalkanını sol omuzuna asmış ve sağ eliyle polattan mızrağını tutmuş olarak, yağzatatına binip, yağya doğru ilerledi. İki rakip, birbirine hamle etti. Mızrakların şakırtısı, sabahtan kuşluğa değin sürdü. Sonunda, devyapılı adam, cezasını buldu: Alp-Babik, zafer bulup, tek-ağızlı kılıcıyla, hasmını öldürdü”. (Bütün bu anlatılanlar, KDK’daki Oğuz-Alpları’nın, teke tek meydan savaşının benzerini gösteriyor).

Bu eşsiz erliğine ödül olarak Şah’tan, atayurdu “Siunik’in Beğliği”-ni alan Babik’e, (Armenya’nın en üstün Elbeğleri olan, eski Arşaklı Kırrallarının, “Takatir”, KDK’da “Inak” unvanlı Başvezir’i) “Bagrat-Uni” ve (M.S. 217 yılında “Çenasdan”/Türkistandan gelerek Ahlat - Muş kesimi Taron’a yerleşen Mamık ile Konak adlı iki kardeş Prens’in âilesinden, “Kızıl börtüklerinde Kartal tasviri taşıyan ve KDK’da “Kara Kona(k) Bek” diye anılıp, Arşaklılar’ın “Çeribaşı”/Asbedi gösterilen) Mamıkonyan Hanedanı’na eşit olan, şeref (pâye, mertebe) verildi.

O, Aras ırmağını geçerek, atayurduna geldi. İlk yılı (373’te) ava çıkıp, ülkesini dolaşırken, (Babasının, İran Başkendi’ne baskın ve Sarayı yağmasının cezası olarak, Persler’in yaptığı) harabeleri gördü; sonunda Şalat’a gelip, bir tepe üzerinde oturdu. Oradan kaçmakta olan (ilâhî) bir Geyik, (Andok’un gömdüğü) Kilise’nin üstündeki tepeye çıktı (işaret

verdi). *Babik, onu kovalarken, hayvan gözden kayboldu*; bu sırada atının ayağı, tepedeki toprak içine gömülünce, yere kapandı. *Babik*, atının gömülen ayağını güç-belâ çıkarabildi. Bunu görenler, çevreden yetişip, tepeyi kazıp açarak, *güzel kokular saçan ilâhî-hazine dolu Kilise'yi buldular*. Bu hâdise, 10 Eylül (373 de) oldu. (Bu, *İlâhî/Yolgösteren - Geyik, Köktürkler'de Geyik-Ata ve İlk Macarlar'da* da tesbit edilmiştir).

II. Bahis: İran Şahı (II.) Yazdgerd (438-459), Şeytana uyup, *Hristiyanlığı* Ortadan kaldırmak için, ordularını harekete geçirdi. Tehlikeyi ilk gören "*Albanlılar Hazarapet'i* (farsça, Binbaşı) ile *Ülkenin Aziz-Piskoposu* durumu, dindaş *Armenyalılar'a* haber verdiler. *Ateşetapıcılığı* zorla benimsemek için, onlar da silâhlanıp, karşı çıkmaya karar verdiler. (451 yılı baharında) *Pers* ordusuna karşı ilk zaferi, "*Armenya Başbuğu* (Mamikonlu hanedanından Aziz) *Vardan*"; üzerine gelen "*Çolay* (Derbend)- *Marzbanı*" ordusunu, "*Albanlar Kırallarının kışlağı* olan (Zegem çayının sağdan Kür'e karıştığı yerdeki, türkçe bir adla anılan) *Khalkhal*" şehri karşısındaki savaşta kazandı. Oradan, "*Honk*" (Hunlar/Derbend)-*Kapısı*"na vararak, buradaki şehri alıp, muhafız koydular. Sonra da (*Attila*'nın Dağıstandaki Başbuğu'ndan, iltifat görüp). "*dinlerine göre and eden Hunlar*" ile ittifak ederek, yardımcı aldılar.

IV. Bahis: "Bundan yüzyıl sonra *Albanya Ülkesi*'ni *Khazarlar* istilâ ettiğinden, *Şahanşah* (Sasanlı Anuşirvan) *Khosrov*'un ikinci (20. olacak, 551) yılında, "*Albanlılar*'ın *Patrikliği*, *Çola*'dan, başkent *Partaw*"a nakledildi; ve "*Mec-İrank*" (Doğu-Karabağ/Khaçen)dan olan "*Ter Abas*", *Katolikos* seçildi ve bundan sonra 44 yıl boyunca, faziletli bir hayat sürdü.

"*Albanlar Tarihi*"ndeki bu haber, *Eski-Türk* dini ve *Azerbaycan* için çok ehemmiyetlidir. Demek ki, *Nurlandıran Aziz-Grigor*'un torunu ve adaşı" *İlk Alban Ülkesi Katolikosu Aziz-Grigoris*"in makamı bulunan ve 1638 de Adam OLEARIUS'un, ondan sonra da EVLİYA-ÇELEBİ'nin *Derbend*'de gördüğü, "*Şirvanlılar, bu Sultân'a mu'tekuddirler*" dediği "*Ziyâretgâh-i Dede-Khorkhud*" denilen yer, gerçekte *Çola/Derbend* şehri yandaki bu kutlu makam idi²⁹.

²⁹ *Alman Hükümetleri*'nden *Goldşin*'in, *Rusya* ve *İran'a* gönderdiği *Elçiler Hey'eti Müsteşar* ve *Kâtibi* olan *Leipzig Üniversitesi Profesörlerinden* Adam OLEARIUS, *Dağıstan'da Demirkapı Derbend*'de görüp duyduğu, *Albanlar*'ın ataları hâtırası olan ve *KDK'a* uyan millî an'ane ve töreni, şöyle anlatır:

XXXVI. Bahis: Albanlar Ülkesi'nin, (İslâm Fethi'ni gören ve Ümeyyeli Halifesi'nce ataları ülkesine tayin edilen ünlü) Ulu-Beg'i Cuvanşer, (Eylül 680 de) Muhafızlarından bir hâin tarafından öldürülmüştü. Onun

“Hiçbir Hıristiyan'ı olmayıp, yalnız Müslüman ve Musevî ahâlisi” bulunan *Derbend Şehri*'nin yukarı (batı) ucunda, herbiri insan boyundan daha uzun olan, sayısız kabir taşları bulduk. İçleri öyle oyulmuştu ki, bir kişi, boylu boyuna uzanabilirdi; İçyüzlerinde *arapça* ve *süryanice* yazılar bulunmaktaydı. Bu anıtlar üzerinde *İrantılar*(a tâbi Yerliler), şunları anlatıyorlar:

“Eski zamanlarda (Hz.) *Muhammed*'den sonra *Medye* (Azerbaycan) de *OKUS* (Oğuz) *Milleti*'ne mensup *KASSAN* (KDK'daki Kadzan-Khan) adlı bir *Pâdişâh* vardı.... *İrantılar*'ın *Lesgi* dedikleri *Dağistan - Tatarları* ile burada, korkunç bir savaşa girişmişti. Onları yenerek, birkaç binini öldürdü. Bu kabir taşları, işte o çağda burada ölenlerin mühim kişilerinin”dir. “*KASSAN*'ın karısı *Kıraliçe BURLAE*'nin kabri de, *Urumi* (*Urmiye*) *Kalesi*'nde gösteriliyor; ve bunun kırk-ayak (13, 20 cm.) uzunluğunda olduğunu söylüyorlar”... *Derbend*'in *Tarku* yoluna doğru 4 *Fersakh* (20 Km.) ötesinde, “üzüm bağları” ile çevrili bir tepenin eteğinde, “*Müslüman Evliyası*'ndan ikisinin *Türbesi*'ni de gördük; biri *Pyr Mukhar* (*Pir-Mukhar*)a ait olup, düzlüktedir; ötekisi de, *İMAM KURCHUD* (*Dede-Korkud*)un *Türbesi* olup, tepenin üzerinde idi. Bu sonuncusu, (Hz.) *Muhammed*'in *Akrabâsı*'ndan (*Sahâbeden*) olup; onun ayak-ucunda oturur, ondan ders almış. *Peygamber*'in ölümünden sonra, sözde *üçyüz yıl yaşamıştır*. O, *Pâdişâh KASSAN*'a, gönülden bağlanmış olup; her zaman onun karşısında *kopuz çalar* ve onun çalgısının âhengine uyarak, *koşmalar* (soylamalar) söylerdi, Bu *koşmalar* ile *KASSAN Pâdişâh*'ı çoğturup, *Lesgiler* (“*Alaca-Atlu Şavkalı-Melik*” /*Dağistan-Şavkal/ Şamkhal*'ları) *aleyhine savaşa kışkırtırlardı*”.

“O zaman henüz *Putatapan Dağistan-Tatarlarını* yahut *Lesgiler*'i, *İslâm* dinine döndürmek için, onlar arasına gittiği bir sırada onu, (burada) öldürüyorlar. (İmam-Kurkhud'ün) *Mezârı*, kayalıkta ibaret bir dağın tepesinde, oyulmuş bir *Mağara*'dadır. *Lahdin bulunduğ*u yer, *dört tahtadan ibaret olup, Mağara*'nın dibinde, yerden iki dirsek boyunca aşağıda kalan bir çukurdadır; Öyle ki, herkes onu, kolayca görebilir”. (Fransızca tercümesi, “*Relation du Voyage d'Adam Olearius, en Moscovie, Tartarie et Pers*”, Paris 1659, II. 43-44; resimli ve haritalı almanca (II.) baskısı, *Adam OLEARIUS, “Moscovitische und Persanische Reiseschrei bung*”, Hamburg 1696, s. 378-379). *Kıpçaklı* kolundan olan *Dağistanlılar* da, *koşmaları Kumuklar* (hatta *Başkurtlar*) gibi, “O” aesi yerine “U” diye konuştuklarından (Ordu/Urdu, Oğuz/Uğuz gibi) A. OLEARIUS'a, *Korkud* yerine “*Kurkhud*” dedikleri, anlaşılıyor.

EVLİYÂ-ÇELEBİ (II. 311-312), H. 1057(1647) yılında *Dağistan*'da gördüğü, “*Ziyâretgâh-i Demürkapu*” hakkında, halktan duyduklarını, şöyle nakleder:

“*Emevîler*'den *Yezîd bin Abdülmelik*” (720-724)’, *Şam*'dan deryâ gibi bir ordu ile, “bu *Demürkapu*” *Hâricîleri* üzerine gelip, *ceğ-i azîm* etmiş. Yediyüzden ziyâde *Sahâbe-i Kirâm* şehid olarak, *Demürkapu*'nun garb tarafında, duvarın taşrasında, bir mil ba'îd olan *Mezâristân*'da defnedilmiştir. *Mezârları*'nda, *khatt-i sülûs* ve *küffî* ile *târîh* ve isim ve resimleri tahrîr edilmiştir. Sâde, yetmiş kadar *Ruvât-i Hadîs Sahâbe* vardır deyü, *A'yânı* tefâkkur ederler”.

“*Ziyâretgâh-i Cebel-i Arba*'ın yani *Kırklar-Makamı*. Kırk adet *Kabr-i Azîm* olup, *ziyâretgâh-i enâmdur*. *Ziyâretgâh-i Dede-Korkhud*, *Ulu-Sultân*'dur; (*Demirkapu/Derbend*'in dahil balunduğu *Şirvan* bölgesi *Sünnîleri*) *Şirvanlılar*, bu *Sultân*'a mu'tekiddirler”.

1722 yılında, *Son Safavî Şâhı Hüseyin*'in daveti üzerine, (Şi'i İran'a karşı ayaklanmış bulunan) *Dağistan*'ı istilâya gelen *Çar I. Petro*'nun ajanı, vaktiyle *İstanbul*'da bulunan ve “*Türk Musikisi Üstâdı*” sayılan *Romen Begleri*'nden “*Kantemir*” de, *Derbend* şehrinde, “*Oğuzlar*'ın *Mezarları*'na âit efsaneleri duymuştu (W. BARTHOLD, “*Derbend*”, *İslâm Ansiklopedisi*, III. 537).

için düzenlenen *Yuğ/Ağlamalı-mâtem töreni* bitmiş, aradan zaman geçip, acıları unutulmağa başladığı sırada, (681 yazında *Khazarlar*'ın akınından az önce): *Hanedan-Başları, Vâlilei, İdareciler, Elbeğleri* (Nakh-arar'k), *Hudut-Begleri*, (başkent Partaw'da) *Başpiskopos Eliazar*'ın yanında toplandılar; *Albanya Ülkesi*'nin güvenliği ve imarı üzerinde görüşüp, *karşılıklı danıştılar* ("Kengeş" yaptılar). Hepsi, ülke ve devletin yararını düşünerek, *Cuvanşer*'in ağabegisi *Varaz-Peroz*'un oğlu olup, Ülke'nin ulu-başkanlarından ve (Bizans'tan) İmparatorluğun *Apahiwpat* (Apoeparchon) rütbesini almış bulunan *Varaz-Tirdat*'ı, oybirliğiyle *Devlet-Başkanı* seçtiler.

"Ülkenin ilerigelenleri, *Katolikos*'la birlikte bu işi, gönülden isteyerek başardılalar. *Ülkenin Bütün Büyükleri, hayvan-tasvirli Bayraklar*'la ve boru sesleriyle, bu seçimi duyurarak; *Kahraman* (Alp-) *Varaz-Tirdat*'ı, *altın-göbekli kalkan*'ın üzerinde, üç kez yukarıya kaldırıp, onu öğdüler. Böylece, *ataları-tahtını sevinçle ona vererek, tahta-geçişini kutlayıp, armağanlar sundular*'".

Görülüyor ki, *Albanlılar* bu işi "*Türk-Töresi*"ne göre yapmışlar. 950 yılında "*Devlet İdaresi*" kitabında *Bizans Kayseri Konstantin Porphyrogenet* de, *Khazarlar*'ın ve onlardan ayrılıp Tuna Boyuna giden, "*Türk*" de denilen *Macarlar*'ın, *kalkan üstünde kaldırılarak, Hükümdar ilân etme*" töresi'nden bahseder³⁰.

"*Bayındurlu/Akkoyunlu-Oğuznâmesi*" sayılan "*Bahrü'l-Ensâb*"da, *Derbend*'de *Oğuzlar*'ın *Şeyhi*" tayin edilen *Dede-Korkud* için, şu millî an'ane naklediliyor:

"*Gök-Alp Khan* oğlu *Bayındur-Khan*, ta'allukaatiyle *Khorasân*'dan azimet edüp, (M.S. 51. yılında *Arşaklılar*'ın, 428'e kadarki hâkimiyeti başlarken, Arpaçayı boyundaki) *Anı*'ya, *Kars*'a gelip, *Tiflis* ve *Demirkapu*'yu aldılar; ve 90 bin askerle buralara yerleştiler. "O tarihte, *İsâ'aleyhisselâm* göğe çıkup, *Bizüm Peygamber* (Hz. Muhammed)den nişân yoğ-idi. Anlar, dîn-mezheb bilmezlerdi ammâ, *Hakk*'a ıkrârları var idi. *Oğuz Tâifesi* derlerdi. *Kazan-Khan* derlerdi, *Bayındur-Khan*'un (Büyük-Arşaklılar/Partlar'ın) *Vezîri*, hem dâmâdı idi (Roma Hududuunda Uçbeğliği yapıyordu). Aralarında *Taş-Oğuz, İç-Oğuz Begleri* anılır idi... Cümle, doksanbin asker idi. *Dede-Korkud, Şeyhleri* (en ulu Din-Başkanı) idi..."

Bayındur-Khan (sülâlesi timsali), *Hz. Muhammed*'e, *Üç Oğuz Beğini Elçi göndererek, Müslüman* olduğunu arzyleyince, *Kâbe*'den onların *Müslüman* olarak geri dönüşünde, *Hz. Peygamberimiz*, "*Selmân-i Fars*"ı onlarla birlikte gönderdi. O da, "*Demürkapu*'ya gelüp, anlara *İmân-i İslâm* ve *Salât u Savm (İlm-i hâl) tâ'lîm* etdi; (kendisinin yerine) *Dede-Korkud*'u içlerine *Şeykh* dikdi" (ve geri döndü) (H. Nihal ATISIZ neşri, OSMÂN, "*Tevârih-i Cedîd-i Mir'ât-i Cihân*", İstanbul 1961, 167-197. satırlar, eski-yazımızla metin).

³⁰ K. PORPHYROGENETOS, "*Devlet İdaresi*"; 38. Kısım: *Türk Milleti Macarlar*, eskiden *Khazaristan* yakınında yurt edinmişti... (sonradan, Tuna boyuna gelen ve) "*Yedi Kabile*'den oluşan

XXXIX. *Bahis*: (Hz.) Muhammed'in Güney'deki Hâkimiyeti'nin (Hicret'in) 62. (Yani, 20 Eylül 681) yılında, *Albanlar Beği Varaz-Tiridat*, (Partw'da) ülkesinin Elbeğleri ve *Katolikos Eliazar* ile karşılıklı konuşarak", hem "Taçk-astan (Farsça, Tâjik = Yabancı, Arapça "Acem" ve Türkçe "Tat" gibi, aslında, Sasanlılar'a komşu yağmacı-Arap "Tayy" kabilesi adından çıkma bir deyimle, "Müslümanlar" ve Araplar'a verilen addan, Arap-Ülkesi)in koyduğu ağır-vergileri azalttırmak, hem de, *Kağınları*'nın güveğisi olan "Çevanşer" in katledilerek öldürülmesi bahanesiyle, geçen yıl öç-almak üzere (Kuzey-Komşusu) "Hun-Orduları'nın, (hemen) her yıl yaptıkları akın ve ülkeyi yağma ile yıkmalarına" engel olmak üzere, onlarla *Bariş* yapılması için, dirayetli bir "Elçi" seçilmesini, kararlaştırdılar.

Bu iş için, (*Siunik/Karabağ*'ın güney kesimindeki) "Mec-Kolman'k (Ulu-Kolmanlar) *Piskopos'u İsrayel*'i uygun bulup, seçtiler". Onu getirip, bol armağanlar ve yoldaşlar da vererek, önce "Hunlar-Ülkesi"ne gitmek üzere, "Torkom (Türkman)-Takvimi'nin 18 Mehekan 130 (23 Aralık 681) günü uğurladılar (Bu "Torkom-Takvimi'nin başlangıcı, *Hunları*'n yardımıyla *Mamikonlu Aziz-Vardan*'ın Başkumandanlığında, 2. VI. 451 günü *Sasanlılar*'a karşı kazanılan, Makû-yakınındaki "Avaray-Zaferi" idi).

Piskopos İsrayel başkanlığındaki *Albanlı Elçilik Heyeti*, Kür'ü aştıktan 12 gün sonra, ("Lupen" de denilen) "L(i)pin'k" Şehri'ne vardı. (Hıristiyan olan) "bütün şehir halkı, İsrayel'i büyük sevinç ve törenle karşıladı". Heyet, "Noel Yortusu'nu (6 Ocak 682) orada kutladıktan sonra", yola çıktı. "Büyük-Dağ'ın eteğindeki Çılb'k (bunların batıdaki yurdu *Kazbek - Dağı* için, TSO., 57-58. satırlar'da, "Karacug'un Çılban-Tağı'ndan Kâfir taş uçursa, kaba-oyluğun dutan, ben *Kazan(-Khan) idüm*", deniyor)-Ülkesi'ne doğru yürüdüler. *Kafkas-Dağı*'na (4255 m. "Şahdağ" mı?) yaklaşınca, tipiye tutulduklarından, orada üç gün kaldılar. Tipiler dinince, yola devamla, (Derbend'e yakın ve Yerliler'in "Dırvak" dediği)

Türkler" (Macarlar), *Khazar Kağanı*'nın uygun görmesiyle, *Salmış oğlu "Arpad*'i, Khazarların âdetleri ve töresi mucibince, *kalkan üstünde kaldırarak* (896 da), *Hükümdar* yaptılar. Bu *Arpad*'dan önce *Macarlar*'ın ("Türkler" in diyor) *Hükümdarı*, daha hiç olmamıştı" (Dr. Phil. Hâmit Zübeyir KOŞAY, "Macarların Eski Tarihi", 1932 yayını, MAKALELER ve İNCELEMELER, Ankara 1974, s. 268-269).

“*Vardegruak (Avar-Degruak ?)-Dağı*”³¹ (belini), korkusuzca aştılar. Yorgun-argın günlerce gidip, (Lusavoriç/Nurlandıran) *Büyük Grigor*’un torunu ve adaşı olan *Albanya Katolikosu Aziz-Grigoris*’in Şehid edildiği eski kiralık merkezi semtine geldiler”. Birkaç gün sonra da, “*Darband*’ın yakınındaki *Çolay-Kapısı*”na (ki, buraya Kıpçak boyunun adıyla “*Çor-Kapısı*” da deniyordu) varınca, Şehir halkı onları iyi karşıladı. Oradan çıkıp yürüdüler, “*Büyük Perhiz*”in arifesinde (8 Şubat 682), (Sulak-Özen boyundaki) “büyük *Varaçan* (Balangar) şehri”ne varınca, “*Hunlar (Kha-zarlar)ın Büyük-Prensi*”, *Elçi Heyeti*’ni iyi karşıladı.

Bundan sonraki 40., 41., 42., 43., 44. Bahisler’de: *Piskopos İsrayel*’in, *Hunlar* ile *Albanlar* arasında barışı sağlayıp, onlara *Grigoryan-Hıristiyanlığı*, nasıl gönülden benimsettiği; “*Hun-Dili*’nden çok değerli (ve Orkun Yazıtlarından 150 yıl önce tesbit ettiği) *Türkçe deyimler* anılmakta; *Kengeşleri*; “*Hunlar*’ın eski dini; “*Kamlar*”ın, *Yağmur yağdırmaları*; (millî bir) *yazuları ile mektup yazdıkları*, “*davul-zurna çalarak, hançerle çıplak olarak semâlar*” yaptıkları, *at-kurbanları*, *Ulu-Ağac’a tapmaları*, *hepsinin üstünde yaratıcı “Tangrı-Khan”ı* (Ulu-Tanrıyı) *tandıkları*, güzelce anlatılmaktadır³². Bu yüzden, *Alban/Karabağ-Dili*’nin, *Hun-Dili* gibi olduğu da, ortaya çıkıyor. *KDK*’da ve benzeri “*Oğuznâmeler*”deki “*Çılban-Tağı*”, “*Khursan*”, “*Küre-Kâfir Elleri*” deyimlerinin doğru izahı, bu *Albanlar Tarihi* yardımıyla kolaylaşıyor.

C) “III. KİTAP’tan: XII. Bahis, (Bizans Kayseri II. Justinyanos, 685-695 yıllarındaki ilk saltanatında, *Doğu Başkomutanı* ordusuyla, 686 da *Emevîler*’den *Teodosyopolis/Erzurum*’u almış; kendisi de 693’te, büyük bir ordu ile gelip, *Pasın’a* girmişti. Buradan ordusunu üçe ayırıp,

³¹ C. J. F. DOWSETT (s. 154 n.2) bu coğrafya adı için, yanlış izahlarda bulunmuştur. Doğrusu, “*Türkçe-Derbendnâme*” (Derbendli Mîrzâ KÂZİM neşri, Kazan 1848, s. 1, 6) yazıldığı gibi, “*Dırvak*”tur ki, H. 41 (660-661) yılında da geçer.

³² C. J. F. DOWSETT, bunları metin içinde yazdığı gibi, çoğunu “Index”lerinde de belirtmiştir. Birkaç misal alalım: 1. *AKI* (aklı, merd), 2. *ALP*, 3. *AVCI*, 4. *BEG*, 5. *CABGU* (“Y” yi “C” söyleyen Kıpçak/Khazar-Ağzı ile “Yabgu”), 6. *ÇÖPÇİ* (çocukların boğazından çöp ve küçük çekirdekleri çıkaran halk-hekimi), 7. *EL/İL*, 8. *ELUTVER* (El/İl-Teber), 9. *DİW* (Dip/Paytaht ki, 333 yılında “Düwin” şehri adı da *Arşaklı/Part-Türkçesi* ile, buna göre konmuştur). 10. *GOR* (kişi adı), 11. *KHAKAN*, 12. *KHATUN*, 13. *KHAN*, 14. *KANKAR* (boy ve yer adı, Kenger), 15. *KAZAN* (Kişi adı), 16. *KÖK-YAR* (Gök-ışığı yani şimşek, yıldırım), 17. *ŞAD/ŞAT* (Khazar Şehzâdesi), 18. *TANGRI*, 19. *TAR-KHAN*, 20. *TUKAN* (elçi anlamında), 21. *TIDUN* (Tudun/Tüzün, yüksek-rütbeli vergi memuru), 22. *VARSAK* (Çalgıcı-Muganni ve düğün-köçeği, bizdeki Varsak/Farsak-Yörüklerinin ataları), 23. *ZER* (peltek-z ile, Kıpçak-Ağzınca “Yer”), 24. *ZER-TEKİN* (TSO’nde, 32 satır: *Olaş-oğlu Kazan-Beg*’in, *Dağistan*’daki düşmanı diye, “*Kâfir-Elleri*’nden *Khorsan*” geçer. 982 de farsça yazılan “*Hudûd’l-Âlem*” de de buranın hâkimine, “*Khorsan-Şâh*” deniyor. Kıpçaklı “*Khorsan*” uruğu *Beği*’nin unvanı).

bir kolu *İber*/Tiflis, bir kolu *Alban* ülkesine yollayıp; kendisi de, *Arpaçayı* boyundaki *Şüregel*'e geçip konaklamıştı. "*Albanlar Tarihi*"nde hiç anılmayan bu sefer sırasında, *İber* ve *Alban Ülkeleri*'nden, *Şam'a/Emevîler*'e sâdık *Hâkimler*'i yanına çağırıp, onları oğullarıyla birlikte *İstanbul'a* götürmüş; *Albanlar* içinde de, Ortodoksluğu benimsetme girişiminde bulunulmuştu. *Varaz-Tiridat* da, iki oğlu ile birlikte *Şüregel*'de *Kayseri* ziyarete gelince, alıkonup *İstanbul'a* götürüldüğü için, yerine "*Şeroy*" adlı *Beğ*, *Kaymakam* olarak, Ülke İdaresine bakıyordu).

Albanya Büyük-Beği Varaz-Tiridat", üç devlete harâc veriyordu: *Arap* (*Şam'a*), *Bizans* (*İstanbul'a*) ve *Khazarlar* (*Varasan'a*). "Rumlar, çok baskı yapıyorlardı. *Varaz-Tiridat* ile, oğullarını *Başkentleri*'nde hapsedmişlerdi". (Yeni *Kayser II. Tiberyos'u*, 698 veya 699 da, bir vaadle kandırıp, oğullarını *İstanbul'da* rehine bırakarak) *Ülkesine dönen Varaz-Tiridat*, bütünüyle (Din ve Mezheplerine hiç dokunmayan) "*Araplar'a* bağlanıp, yalnız onlara vergi ödemeğe başladı". Bu yüzden onun rehine olan oğulları "*Gagık ile Vardan*" hapsedilip, 12 yıl zindanda kaldılar. (*II. Justinyanos*, 705-711 deki ikinci saltanatı sonunda Aralık ayında, ordu darbesiyle öldürülünce, *Bizans*'ın "*Armenya Beğleri*'nden olup, vaktiyle *Bergama* bölgesine sürgün olarak yerleştirip, zamanla yarı-Ortodoks yapabildiği *Mamikonlular Hanedanı*'ndan ve *Grigoryen/Monofizist* temayüllü *Bardan Philipikus*³³ (711-713) tahta geçti; ve Zindan-mahbesinde bulunan (soydaş)larını hatırlayıp, onları, Kutlu "*Haç'dan* bir parçayı da armağan verip, ülkelerine yolladı").

³³ Bizden (Türkiyeliler'den) bu zâtın adı üzerinde, bir kişi dikkati çekmiştir: TTK Kurucu Üyelerinden rahmetli Kara Şemsi Reşit Saffet (ATABİNEN), "*Hazar Türkleri Avrupa Devleti*"; İstanbul 1934 (Konferans metni "*Kosa/Kofa* s. 16 ve başkaları gibi dizgi yanlışıyla) s. 26-27. Yine bu kitapta: *Saka/Skytler*'in (s. 11), *Arşaklılar*'ın (s.12-13), HERODOT'un andığı "*Akazir*"lerin (s. 14-15), "*Dinî-Ermeniliğin müessisleri St. Grégoire L'Illuminateure* (257-325) ve (torunu) *St. Nerses* (Katolikosluğu, 359-373) (s. 22), "*Bizans İmparatoru II. Justinienne'in karısı Theodora*", bunun Vâlilik yapan kardeşi "*Türk Orhon*" ve K. Kopronym'in karısı (güzel giyimi ve öz adı Çiçek olduğundan, "*Çiçekyon*" kadın-giyimini *İstanbul'da* moda haline getiren) *İren* ve onun "*Khazar*" lakabıyla anılan oğlu *IV. Leon* (775-780) (s. 24-25), "*Basklar*" (s. 34-35), anadilleri türkçe olan "*Lehistan*" ve "*Karpatlar*"da "*Grégorien*" mezhebindekiler (s. 41), Musa-Dinindeki "*Karaimler*" (s. 43-45), "*Ukrayna-Kazakları*" (s. 46), haklı olarak *Türk* soyundan gösterilmiştir.

Konumuz olan, *Bizans Kayseri "Bardanes Philippikus"*, un babasının adı "*Vardan*" olduğundan (yunanca "B" nin "V" okunduğu, unutulmasın) kütüğü rumcalaştırılarak "*Bardanes*" denmişti. Biz bunun adaşını, ünlü *İslâm-Horasan Vâlisi Kuteybe*, 710 yıllarında *Bukhara'yı* fethetirken, "*Kabaç-Khatun*" ile birlikte orada hâkim olan "*Vardan-Khuda*" da görüyoruz (TABERİ ve öteki kaynaklarda). *Nurlandırıcı Aziz-Grigor*'un oğlu ve ikinci halefi *Katolikos Vardan*'ın (333-341) adı,

Burada, ordunun “Anadolu Başkumandanlığı”ndan ihtilâlle İstanbul Tahtı’na geçirdiği Mamıkonlu “Vardan Philipikos”un, Albanlı Prenslere okşayıp, manevî armağanla ülkelerine göndermesi, “Türklük” şuurundan değil de, nedir?

III. KİTAB’ın, kronoloji bakımından, çok düzensiz ve karışık olduğuna, işaret etmiştik. Şimdi, baş kısmından sunacağımız “Bahis”, Emevîler’in 697 den 731 yılına kadar bölgedeki seferlerini de anlatıyor.

XVI. Bahis: 697 yılında (THEOPHANES’te 693 te, MARWART’ın tesbitinde 696/7 de Ümeyyeli) Mahmet (bin Mervâni Evvel, ordusuyla) Armenya’ya gelince, hemen Albanlar Ülkesi’ne gidip, (Khazarlar’ın geçidi) Çolay’a girdi... Aynı yılda Mahmet, Çolay’da Aziz-Grigori(s) âilesinden olanları kırdıktan sonra; geri dönüp, bir ada durumunda (Gökçeğöl içinde)ki Sevan-Kalesi’ni kuşattıysa da, ancak üç yıl sonra ele geçirebildi”.

Bu yerli haberdan, Aziz-Grigoris’in “Çolay”daki Neslinin, o zaman yok edilmiş olduğunu (ve belki de, adına kurulu Kilisesinin yıkıldığını) düşünebiliriz.

— 000 —

o zaman İncil ve Vaazlar yunanca yazıldığından, o dile göre “Vertanes” olmuştur. Bu Vardan/Vartan adını; Albanlar Beğleri’nde de görüyoruz (487 de Alven Kengeşi’nde kabul edilen yasayı imzalayan “Gardıman Beği Kaç (Koçak/Alp) - Vardan” gibi).

En eski türkçe kişi adlarından olan Vardan (aşlı, Bartan) için, şu haberleri de sunalım: a) Horasan’dan çıkma Arşaklı/Part İmparatorlarından, I. Vardan’es (41-45), II. Vardan’es(55-58) biliniyor (“A Survey of Persian Art”, Volume I Text, London, New York 1938, IV. Partian Art” bölüm, s. 489-490). b) 217 yıllarında “Çenasdan” (Türkistan)’dan, taht-kavgasında yenilip, Son Arşaklı İmparatoru’na (Horasan’a) sığınan “Mamık ve Konak Şehzâdeler” uruğu, batıda Küçük-Arşaklılar ülkesine gönderilip, “Taron” (Ahlat-Muş) bölgesine yerleştirilmişti. Bunların anayurtlarından getirdiği Türk-Yazısı’ndan II harf ile, kelime aralarını belirten : işaretini, 36 harfli Alfabeti’ne alan ve 361 yılında doğan “Mağdoç” (Üstâd) lakaplı Aziz-Mesrop, “Vartan” adlı bir babanın oğluydu (GORIOUN, 1; PARBELİ Lazar, 9). Onun, “Mamıkonlular Âilesi’nden olduğu” sanılıyor (V.L. II. 9, I. sütun 2. not). c) Küçük Arşaklı kralı II. Arşak 351-367 zamanında onun, “Sütbabası” Mamıkonlu Vartan idi (B. FAUSTUS, IV, 2, 11).

ç) Ateşetapan Sasaneliler’in Yukarı-Eller (Armenya) ülkesinde Hıristiyanlığı ortadan kaldırıp, Zerdüşî-Dinini benimsetmek için güçlü orduyla giriştiği Maku yakınında “Avaray-Savaşı”nda, ülkeyi koruyan Millî-Kahraman Mamıkonlu Vardan, 26 Mayıs 451 günü “Şehid” düşerek, zaferi kazanmış ve Kilisece Yortusu yapılan Azizler” arasına girmişti (Vartabed ELİSE, 6; PARBELİ Lazar, 33). d) Yukarıda anılan Kayser olan Bardanes Philippikus (711-713) gibi, (Bergama’ya sürgün Mamıkonlulardan) “Bütün Anadolu themalarının Başkumandanı” olup, 803 yılında isyan eden ordunun başında İstanbul’a varan “Bardanes Turkos (Türk Vardan, orduca tahta geçirilmişti (G. OSTRGORSKY, “Bizans Devleti Tarihi”, çeviren Prof. Dr. F. İŞILTAN, Ankara 1981, s. 182). Ancak Türklük asâleti ile bu “Turkos”; kan dökülerek İmparator olmaktan, vazgeçmiştir.

EKLEME:
“ARANIYAN” ADLI GRİGORYANLAR’IN
TÜRKLÜĞÜ

“Giriş”te anılan *Aran/Albanya*’daki “*Grigoryan - Hıristiyan Türkler*”in yarıya yakınına, *Osmanlılar*’ın 1593 yılından kalma “*Gence - Karabağ Vilâyeti Tahrîr Defteri*” başındaki “*Gence Kanunnâmesi*”nde, (ana-dili türkçe yerli Hıristiyanlara), “*Aranıyan*” (Aranlılar) deniyor. Müslüman Yaylakçı-Kışlakçı *Otuzikilü Ulusu*’nun (s. 117) “*Arasbar Kazâsı*”ndaki oymağı *Cavanşirlü*’nün, yukarıda anılan, *İslâm Fethi*’ni gören ve 681 de öldüğü bilinen “*Albanlar*”ın *Büyük-Beği Cuvanşer*” den adını almış olduğu bellidir. *Doğu-Anadolu*’ya âit XVI. Yüzyıldan kalma “*Tahrîr Defterleri*”nde olduğu gibi, yerleşik göçebe “*Zimmî*” (Gayrimüslim) olup, *Gence-Karabağ*’da vergi ödeyen “*Re’âyâ*” arasında, kendileri ve babaları, çok güzel türkçe adlar taşıyanlar, bolcadır (TTK’umuzun yakında yayınlayacağı, *Gence/Karabağ ve Nahçivan*’a âit bu *Tahrîr Defterleri*’nde, anılan durum, açıkça görülecektir).

Şimdi biz, 1722 de *Rus Çarı I. Petro*, ordu ve donanması ile *Derbend*’e gelip, *Dağistan* ve *Şirvan*’ı işgale başlarken, “*Din-Birliği duyguları*”yla davranan *Aran/Karabağ* “*Ağuvank*”taki *Grigoryanlar*’ın, komşuları *Müslüman-Türkler*’le savaşıp, *Rusya*’ya yardım için çıkardıkları “60 000” silâhlı ve gönüllü kişilerden, adları ve (Oğuz) boyları türkçe olanlardan misaller alalım:

a — Bu sırada, *I. Petro*’nun ajanlarına uyararak, cemaatini, *Türkiye* ve *İran* aleyhine, gönüllü savaşa sokan *Gançasar Kilisesi*’deki *Alban Katolikosu Esay Hasan CALALYANTS*’ın (1701-1727), ermenice yazdığı “*Albanya Tarihi*”nden (M.F. BROSSET tercümesi, *Histoire d’Aghvanie*” COLLECTION D’HISTORIENS ARMÉNIENS Tome II, St. - Pétersbourg 1876, tıpkı basım, Amsterdam 1979, p. 193-221) başta, “Önsöz” ve *Armenya Tarihi*” özeti ile *Safevî Şah Hüseyin* çağındaki karışıklıklar, s. 194-214:

“*Karabağ Melikleri*”nden”, 12 000 gönüllü toplayan: “*AVAN,.. SARUKHAN*” (s. 216). *Gürcistan*’da (Tiflis kuzeyinde ve Daryal-Geçidi güneyinde bulunup, türkçe adı ile “*Temürnâme*” lerde de anılan) “*Karakhalkhan*” bölgesi *Eristavî* ve *KAPLANYAN*lar (s. 219). (1723 Tif-

lis işgalini anan Osmânlı belgelerindeki, Orbelyanlar'ın bir kolu "Kaplanoğlu"lar).

b — F.M. BROSSET tercümesi, aynı "Collection"dan (s. 223-256) "Küçük Si-Unik" de denilen Batı-Karabağ/Kapan (Zengezor) kesiminde, "Türkler'e karşı savaşın, "Davith-Beg'in Hususî Tarih'in'den 1721-1730 vak'aları. (İlk anıldıkları sahifelere işaret edildi:)

"Davith-Beg" in ataları, "Si-Uniler"den gelir (s. 230). Kendisi ilkin, 1722 güzünde "Üçtepe'deki Karaçorlu Türkleri"yle savaşa başladı. Arkasınca, (onlara yardıma gelen), "Civanşir de denen Türk Göçebeleri Otuziki (lü Ulusu) ile, kendi 400 adamı ve 16 000 gönüllünün başçısı olarak savaştı. "ÇAVUNDUR" (Oğuz boyu adıyla anılıyor) Kazası'ndan Toros'un gönüllüleri, "David'in Subayı BAYINDUR ile yoldaş oldu. Eskiden "Golten" denen Culfa Kazâsı'ndan "Mağa-Melik" in oğullarından 2000 gönüllü toplayan (ömürlü olsun, cinler çarpmasın diye Türk-Töresine göre ad alan) "DİLENÇİ"; "Tatev"den "ŞAH-KULU oğlu BACHRİ"de, gönüllü topladı (s. 231).

Gönüllü toplayanlardan: "Hali-Zor"dan "Melik-PARSADAN", "ASLAMAS-KULU" (s. 232), "Şahumyan âilesinden VARDAN" (s. 239), "Melik-PARSADAN oğlu PALI" (Balı) (s. 242), "Sİ-SAK" Hanedanından gelen David-Beg'in "Osmanlı zorbaları"na karşı savaşın 6 628 Subay ve Erbaşları Listesinden: BANDUR, İberli/Gürcü BAYINDUR, KARAGÖZ, Tatev'den: KICI (s. 254), TURINÇ, SARI, MALAÇUG, SİSAKAN, Melik-KUÇUN, 250 kişi başında Papas AVŞAR (s. 255).

Azerbaycan S.S.C. İlimler Akademisi'nin bir kitabında, Alban (Aran) Hıristiyan Türkleri'ne ait olduğu beliren, güzel Türkçe İlahîler'den şu parçalar bulunmaktadır:

1. İsa geldi, ad eyledi
Sınık köğnüm, şâd eyledi
Cehim'i berbâd eyledi
Özürkhâh et İsa, Meryem.
2. İsa geldi, Celâlet'den
Khaber verdi Kıyamet'den
İsa'nın Nâru, Cennet'den
Gelin Kuds'e, görün Nûr'u.

3. *İsâ* geldi, *Göğ*'e gitdi
Göğ(y)üzünü, bulut örtüdü
 Dürlü-dürlü güller bitdi
 Gelin *Kuds*'e, görün *Nâr*'u.

4. *İsâ* geldi, damı *Mûsâ*
İrean'da *Üçkilisa*
Üçkilisa, bucak-bucak
 Yokdur onun kimi (gibi) Ocak

Reşid Bahadır oğlu GÖĞÜŞOV, "*Khristianstvov Kavkaskoy Albanii*" (Kafkas Albanyası'nda Hıristiyanlık), Baku "Elm" 1984, s. 72.

İlâhîler'deki "*Kuds*", Hıristiyanlar'ın Hac Yeri *Kudüs/Yerusalem. İrean, Revan Vilâyeti. Üçkilisa, Grigoryanlığı* kuran *Aziz-Grigor*'un *Katolikosluk Makamı Eçmiadzin* (= Tecellî-İsâ Makamı).

*

Konumuzu sona erdirirken, daha üç hususa dikkati çekelim:

a) 93/1877-1878 deki X. *Türk-Rus Savaşı* sırasında, *Plevne*'de *Gazi-Osman Paşa*'ya karşı, *Ortodoks-Hıristiyanlık* gayretiyle *Rumeli*'deki *Gagauz-Türkleri*'nin, nasıl *Rus Ordusu*'na yardım ederek, *Paşa*'nın teslim oluşuna sebeplik ettiklerini, biliyoruz. Sonradan, *Rus Etnografya* bilgini *V. A. MOŞKOV*'un, 1900-1904 yıllarında basılan ilmi eserlerini okuyan, *Millî-Duyguları sağlam bir Papas veya Piskoposları, çıkıp: "Bizim, 500 yıllık kabirtaşlarımız, Yunan-yazısıyla Türkçedir, İncil ve Dualarımız Türkçedir; bizler ne Bulgar, ne Romen ne de başka bir milletteniz; temiz Türkoğlu Türküz diyerek; bir eser yazıp, vaazlar edince; kavmini kurtardı. Bugün bir kısmı, 1812'den sonra Dobruca'dan göçürülme olarak, Ukrayna Birliği içindeki Basarabya/Moldavya'nın Bucak kesiminde, "Gagauz/Gök-Oğuz" adıyla millî dil, töre, hars ve varlığını koruma şuuruyla, kendisini göstermesi, bu yüzdendir*³⁴.

³⁴ *Gagauz Türkleri* üzerine türkçe kitap olarak, şu tercüme ve telif eserler yayınlanmıştır: 1- (Bulgar bilgimi) Atanaf I. MANOF'tan çeviren Türker ACAROĞLU, "*Gagauzlar*" (*Hıristiyan Türkler*), Ankara 1939; 2- Doç. Dr. Harun GÜNGÖR-Yrd. Doç. Dr. Mustafa ARGUNŞAH, "*Gagauz Türkleri*" (Tarih-Dil Folklor ve Halk Edebiyatı), KÜLTÜR BAKANLIĞI Yayını, Ankara 1991; 3- Üç yazarın SSCB. Dilbilim Enstitüsü rusça bastırıldığı (1973) eseri çevirenler Prof. Dr. İsmail KAYNAK-Prof. Dr. A. Mecit DOĞRU, "*Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*". KÜLTÜR BAKANLIĞI Yayını, Ankara 1991.

Eğer bizde, “Giriş”te yakındığımız, “İlmî Anlamda bir Akademi” var olsaydı, hem Osmânî öyle kolay parçalanmaz, hem de, 1923 te 500 yıldan daha eski kabirtaşları, İncil ve Duaları Türkçe, ancak Yunan yazısıyla yazılı “Karamanlı-Rumlar” dediğimiz Anadolu-Ortodoks Türkleri’ni, Lozan’da Yunan’a kaptırmazdık! Şu “Ortodoksluk” konusunda, komşumuz küçük “Gürcistan”ın, “başından büyük laflar” ile, Müslüman-Acara/Eski Batum Sancağımız üzerindeki kazancı da, böyle olmaz; “Mesketli” denilen eski Çıldır-Ahıska Eyaletimiz’in bugünkü hududumuz dışında kalan, Hanefî-Müslümanları’nın başına da, 1944 Kasımındaki o kolay “sürgün ve bir daha atayurtlarına dönme kapısının kapanışı” “felâketi”, gelmezdi!

b) Selçukluların 1021, 1046 yıllarında başlayan Aras boyu ve kuzeyindeki akınları ile, “Anadolu”da Müslüman-Türk Vatanı kurulmaya başlamıştı. İşte o zamanlardaki “yerli Türkmenler”in, Selçuklu Türkleriyle, “aynı dili konuştuklarından”. Alaşkert (eski Eleşkert/Toprakkale), Anı ve Erzurum’ın onların eline geçmesi için, “çabucak anlaştıkları” yolundaki gelenek haberlerini, 1405 İspanyol Elçisi CLAVIJO, “Aleşkert Ahalisi”nden duyarak, tesbit etmiştir (Guy Le STRANGE tercümesi, “Clavijo Embassy to Tamerlan”, London 1928, s. 331-332).

c) Bu misallere, şu bildiride sunduğumuz tarih, dil ve töre delilleri ortada iken, Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti’nin: 1924 te Nahçıvan doğusundan Kapan Zengezur kesimleri ile Azerbaycan’daki Gökçegöl’ün doğu ve kuzey çevresi’ni, Stalin’den “peşkeş” alması yetmiyormuş gibi; son yıllarda “Dağlık-Karabağ” bölgesi “Grigoryan-Aranlıları” da, Revan/Erevan’a bağlama sevdasına kapılma ve davranışlarına, yer kalmazdı. Çağımız, artık “Din Birliği/Mezhep-Bütünlüğü” devri değildir herhalde!

KISALTMALAR

- A. *Basch*. Alexandre BASCHMAKOFF, “*La Synthèse des Périples Pontiques*”, Paris 1948. M.Ö. 508 yılında Yunanlı SKYLAX’tan başlayıp, M.S. 131 yılında ARRIANOS’unkine kadar, *Karadeniz Kıyıları*’nı görerek tanıtan yunanca kaynakların, metin ve tercümelemleri (Millî tarihimiz için çok değerli olan bu kitap, resmî kütüphanelerimizde yoktur; 1990 da TTK, ve Bakü’de Prof. Süleyman ALİYEV, bir fotokopisini Kütüphanesi için yaptırdı. Haritaları, doğrudur.)
- A.E. Prof. Dr. Afif ERZEN, “*Doğu Anadolu ve Urartular*” (İngilizce tercümesiyle birlikte), 2. Baskı, Ankara 1986, Türk Tarih Kurumu Yayını.
- AR. ARRIANOS, “*İskender’in Anabasisi*” Makedonyalı İskender çağının kaynaklarına göre, M.S. II. yüzyılda yazılmıştır; 2 cilt halinde tercümesi, Hayrullah ÖRS, İstanbul 1945, 1949.
- A. Z. V. TOGAN-Giriş. Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidî TOGAN, “*Umumî Türk Tarihine Giriş, I. Cilt En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*”, II. Baskı, İstanbul 1970, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayını (II. Cildin ikmaline fırsat bulamadan, rahmetli olmuştur).
- A. Z. V. TOGAN-Sakalar. Aynı yazar, “*Sakalar*”, daktilo edilmiş (resim ve haritalar dışında) 160 sahife olup, bir fotokopisi elimdedir. Baş tarafı, birçok dizgi yanlışları ve tek-tük atlamalarla, İstanbul’da çıkan aylık BELGELERLE TÜRK TARİHİ DERGİSİ/BTTD’nde, Temmuz 1986 (Ağustos hâriç)-Ocak 1987 arasındaki 6 sayıda (17.19-23.) yayınlanmıştır.
- B.E. “*Bahrü’l-Ensâb*” adlı Akkoyunlu-Oğuznâmesi’nden, III. Murad çağında, *Bayburt Za’imlerinden Akkoyunlu OSMAN*’ın nakilleri, (H.N.) ATSIZ, eski ve yeni-yazımızla metin, “*Tevârih-i Cedîd-i Mir’ât-i Cihân*” (içinde), İstanbul 1961.
- K.Ç. “*Kartlis-Çikhovreba*” (Kartli/Gürcistan’ın Hayatı), M.Ö.leri baş tarafı yunanca yazılıp, M.S.450’den sonrası, “*Kartuli*” (Gürcü Dili)ye çevrilip, onunla devam edilen, resmî ve anonim *Gürcistan Tarihi*.

Petersburg İlimler Akademisi Üyesi Fransız Müsteşriki, M. BROSSET Tercüme ve İzahları, “*Histoire de la Géorgie, I er Partie “Histoire Ancienne Jusqu’au 1469 de J.C.”*”, St.-Pétersbourg 1849, adigeçen *Akademi Yayını*.

KDK. “*Kitab-i Dedem-Korkud, ‘Alâ Lisân-i Tâife-i Oğuzân’*”, Dresden (Almanya) Yazması Feksimilesi, Dr. Muharrem ERGİN, “*Dede Korkut Kitabı I*”, Ankara 1958, Türk Dil Kurumu Yayını.

R.GR. René GROUSSET, “*Histoire de l’Arménie des Origines à 1071*”, Paris 1947.

TSO. “*Topkapı-Sarayı Oğuznâmesi*”, Topkapı Sarayı Müzesi, Revanköşk Kütüphanesi 1390 Sayıdaki, (1424 lerde yazılan) *Yazıcıoğlu Ali’nin “Târîkh-i Âl-i Selçuk”* kitabına ekli, “Sancak (Amasya)dan gelme” kayıtlı adsız ve azından bir yaprak/2 sahifesi kopuk; kalan 2 yaprakta 65 satırlık metin (1-30. satırları öğme, alkış, 31-65 arası,

Oğuz Erenleri Kütüğü; 49.-50. satırlar arasında, azından bir yaprak kopuk). İyi çıkmamış fotoğraf klişesi, Orhan Şaik GÖKYAY, “*Dedem Korkudun Kitabı*”. İstanbul 1973 sonunda. Aslının, elimizdeki fotoğraftan.

V. L. Victor LANGLOIS, “*Collection des Historiens Anciens et Modernes de l’Arménie*”, 2 Cilt, Paris 1867, 1869 (Süryanî, Yunan, Lâtin ve “Grabar”/Eski-Ermenice Vakaayinâmelerin izahlı tercümeleri).

